

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER:

- Amanuensen, fil. lic. *Harald Wideen*, Göteborg:
Några gravhustyper i Sverige under 1600-talet .. 37
- Einige Grabhaustypen in Schweden aus dem 17ten
Jahrhundert 47
- Intendenten, fil. dr *Marshall Lagerquist*, Stockholm:
Ebenisterna i Stockholm. Ett bidrag till känne-
domen om 1700-talets möbelhantverk 49
- Les Menuisiers-Ébenistes du XVIIIe siècle à
Stockholm 57

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

- Professor *Gottfrid Carlsson*, Lund: Olaus Magnus
och hans författarskap 58
- Olaus Magnus und sein Werk 70

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Ernst Manker: Die lappische Zaubertrommel. Eine
ethnographische Monographie. I—II. Anmäld av
John Granlund 71
- Gustav Ränk: Das System der Raumeinteilung in
den Behausungen der nordeurasischen Völker.
I—II. Anmäld av *E. A. Virtanen* 73

RIG · ÅRGÅNG 35 · HÄFTE 2 1952

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*, sekreterare: museielektorn, fil. lic.

Mats Rehnberg, skattmästare: direktören *Sten Westerberg*.

REDAKTION:

Redaktör och ansvarig utgivare: förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*,

redaktionssekreterare: landsantikvariern, fil. lic. *Gösta von Schoultz*,

Värmlands museum, Karlstad, tel. 114 69.

EXPEDITION:

Föreningens och tidskriftens expedition: Nordiska museet, Stockholm,

tel. 67 00 80 (fru M. Rosén). Års- och prenumerationsavgift i

Sverige 10 kr, utanför Sverige 20 kr. Postgiro 19 39 58.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen.

DISTRIBUTION UTANFÖR SVERIGE:

Ejnar Munksgaards forlag, Nørregade 6, København.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918.

Några gravbustyper i Sverige under 1600-talet

Av Harald Wideen

När Nils Lithberg 1915 uppmärksammade vissa äldre beskrivningar av den s. k. Sankt Staffans stupa på Norrala kyrkogård i Hälsingland (fig. 1, 2), gav detta honom anledning till en synnerligen givande utblick över de husformade gravmonumentens härledning och deras förekomst på svensk botten.¹

Vad härledningen beträffar uttalar han den meningen att gravhusen sakna forntidshävd i vårt land; de ha kommit med kristendomen. Men vad gäller den sålunda införda monumenttypens egna traditioner gör han intressanta hänvisningar till forntida gravhus i östra Medelhavsområdet, samt romerska, husliknande gravstenar och deras avläggare i den provinsialromerska kulturens centra norr om Alperna, särskilt vid Rhen. En stimulerande belysning får denna materialsammanställning, när Lithberg citerar ett stadgande i den under 500-talet kodifierade Lex Salica, de saliska frankernas lag, vilken fastställer ett visst bötesbelopp för den, som »förstör *det hus i form av en basilika*, som uppsatts över död man». Lithberg finner här, menar han, det äldsta litterära belägget för gravar av Staffan-stupans typ. Över huvud taget är

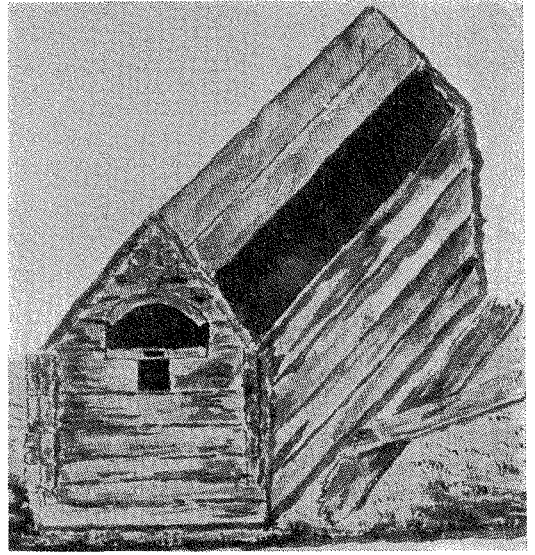
hans hänvisning till dessa forngermanska stadganden rörande gravplatser, där både högar, sten- och träkistor, gravhus och andra monumentformer omtalas, högst tänkvärda för oss, som i avsaknad av liknande, intressanta skriftdokument spekulera över järnålderns ättebackar.

Vad beträffar gravhusens förekomst i Sverige, framstår Staffans-stupan för Lithberg såsom ett unicum — en sällsam relik, förklarlig nästan endast under förutsättning att den märkliga tradition, som knutits till densamma, är odisputabel. Som jämförligt studieobjekt framhåller han Botkyrka-monumentet och likartade stenvårdar, och han betonar sannolikheten av att gravhus av trä varit vanliga i gammal tid i vårt land, då även undantagsvis »stupor» utförts i sten. De förra ha (med gravhuseden såsom sådan) försvunnit, de sistnämnda däremot blivit kvar. Märkligt nog nämner Lithberg i detta sammanhang intet om våra husformade relikskrin från medeltiden. De äro likväl såsom förvaringsplatser för de dödas ben direkt jämförliga med »stupor» och stenmonument, och de berika verkligen vår syn på gravhusproblemet under medeltiden. I studiematerialet integrera också på ett otvunget sätt våra, visserligen fåtaliga, kultmöbler av typen Kristi grav. För Lithbergs vidfamnande

¹ N. Lithberg, Sanct Staffans stupa och ett forngermanskt lagstadgande. Fornvännen 1915, s. 149 ff.

1. Norrala. "Staffans stupa". Efter teckning av O. Celsius (före 1689). Uppsala U.B.

2. Norrala-stupan enligt lavering 1763 av Olof Rehn. Kungl. Bibl.

syften blev synbarligen Botkyrka-monumentet dokumentering nog.

Första gången Staffans-stupan omtalas i tryck är 1689 i Örnhiälms Historia Sveonum Gothorumque Ecclesiastica.² Stupan kallas i äldre tid kapell, och Örnhiälms bild framställer den såsom ett hus, stort som en kyrka, omgiven av små gravkors. Denna bild, som är den enda Lithberg återger, saknar emellertid ursprungligt dokumenteringsvärde i denna fråga. Den återgår, efter vad jag kan se, på en i Uppsala universitetsbibliotek förvarad, laverad teckning (fig. 1), utförd av Olov Celsius. Stupans utseende 1763 framgår av fig. 2, en teckning av Olof Rehn, vidfogad assessorn N. R. Brocmans berättelse över hans resa i Hälsingland nämnda år (manus i Kungl. Biblioteket). Ännu 1829 fanns denna »stupa» kvar. Dess reella betydelse låg uppenbar-

ligen däri att den var ett offerställe. I kyrkoinventeringen för Norrala 1829³ ägnas den en noggrann beskrivning. Lithberg har av denna vunnit klarhet rörande byggnadens verkliga mått. Den var helt obetydlig, och det blir, som man av min kommande utredning skall finna, en gåta, att 1600- och 1700-talsförfattare uppfattat denna »stupa» som en märklighet och ägnat den beskrivande ord och avbildningar. Man måste ha varit övertygad om (eller åtminstone varit angelägen att hävda) byggnadens egenvärde såsom gravminne över den helige Stefan, Hälsinglands apostel. 1829 byggdes i stället för Staffans-stupan på Norrala kyrkogård ett stort, regelrätt gravkapell, kallat Stefanskapellet.

Under sitt syslande med den ryktbara Staffans-stupan har Lithberg inte undgått att få kännedom om ett och annat arkivaliskt belägg för förekomsten av lik-

² C. Örnhiälm, Historia Sveonum Gothorumque Ecclesiastica, III, Stockholm 1689, s. 260.

³ Manus i Antikvariskt topografiska arkivet.

nande gravbyggnader på andra svenska orter. Ur O. Bromans *Glysisvallur*⁴ hämtar han uppgiften, att »stupor» varit en vanlig typ för de högre ståndens kyrkogårdsgravar i Hälsingland. Broman, som skriver före 1750, säger, att dessa »stupor» eller »Skiul af trä giorda, större eller mindre — — — än behåldne stå, merendels alla såsom små hus bygda — — —». Och efter Leon. Rääf⁵ citerar han en av denne författares uppgifter om dylika gravhus, hämtad ur Malexanders sockens kyrkbok: »Åth Pastori — — — lätt hans måg — — — upbygga en ny graf 1693 i jorden vijd pass 3 alnar med stenmuhr och dher ofvan på med träplankor och taak försedd». Denna överbyggnad borttogs 1729. Till slut återopar Lithberg vad Anders Roland berättat för honom, nämligen att en del äldre gravhus av trä alltjämt finnas kvar på svenska kyrkogårdar. Likväl hyser Lithberg den tron att bruket av »stupor» varit mer eller mindre inskränkt till landskapet Hälsingland.

Till fördel för Lithbergs studie hade det varit, om han haft tillfälle taga del av Gustaf Hallströms undersökningsresultat från resor i ryska lappmarken 1908 och 1910. De delar av Hallströms forskning, som ha betydelse för gravhusproblemet, publicerades likväl ej förrän 1922.⁶ På detta nordliga område levde ännu under 1800-talet seden att bygga stupor kvar, och Hallström avbildar hela gravfält med dylika husformiga trämonument, ofta med basilikal takkonstruktion och utstyrda med ornerad takkam

⁴ Ol. Joh. Bromans *Glysisvallur*, utg. af Gestrike-Helsing nation i Uppsala. Uppsala 1911, s. 29.

⁵ Leon. Rääf, *Ydre härad*, IV, Örebro 1865, s. 279 f.

⁶ G. Hallström, *Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken*. Rig 1922, s. 162 ff.

och gavelkors. Genom grävning undersökte Hallström närmare detta gravskick, liksom han upptecknat den värdefulla muntliga tradition, som har samband med gravhusens byggande och användning. Beträffande spridningen av det rysk-lapska gravskick Hallström skildrar vill han göra gällande, att det »är och i än högre grad varit utbredd över även andra delar av Nordryssland. Vi träffa det», säger han, »utom i ryska lappmarken, bäst bevarat i ryska Karelen.» — »För mig synes det påtagligt», fortsätter Hallström, »att det lapska (och karelska) gravskick, som nu berörts, är en väl bevarad relik efter ett äldre gravskick, som troligen haft en betydligt större utbredning. — — — Av intresse är att notera, att samojeder, såväl kristna som hedniska, i västra Sibirien i våra dagar hava liknande husformade överbyggnader på sina gravar. — — — Så vitt mig är bekant träffas de sydligaste utlöparna av detta gravskick mellan Onegasjöns nordända och finska gränsen.» Såsom en svensk motsvarighet till dessa rysk-lapska och karelska gravhusförekomster erinrar Hallström om den av Lithberg behandlade Staffans-stupan i Norrala.

När Sigurd Erixon 1934 reste i östra Karelen, ägnade han sin uppmärksamhet också åt de halvt övergivna grekisk-ortodoxa bygravfälten och deras ålderdomliga gravskick. I uppsatsen »Karelska studier»⁷ avbildar han en »grobu» i Salmi socken, vilken utgör en utmärkt parallell till Staffans-stupan. Om dessa gravhus skriver han: »Av särskilt intresse voro de många gravhusen ovanpå gravarna, än små som husformiga, förstorade bikupor än i storlek som en bastu och försedda med dörrar och fönster, men för

⁷ Folkliv V, 1941, s. 50 ff.

övrigt låsta och tillspärrade. De voro nu oftast förfallna, söndriga och ofullständiga, så att man hade lätt att även kunna skärskåda deras inre. De voro byggda direkt på marken utan några märkbara högar och stodo helt tomma. På gaveln fanns vanligen en glugg eller ett fönster, ibland med en konsolartad hylla framför på utsidan. På denna kunde vid begravningar placeras mat åt den döde. Det upp-gavs, att mat förr brukade dukas upp här på årsdagarna efter en begravning, ibland också på andra högtidsdagar. Ibland kastades den helt enkelt in genom gluggen. Tydligt var det gravhus av detta slag, som ännu under 1700-talet förekommo på många ställen i Sverige, ja, ännu in på 1800-talet, och som här kallades 'rol' eller 'stupor'.⁸

Det är att beklaga, att Sigurd Erixon inte ägnat någon specialutredning åt dessa synnerligen intressanta folkliga byggnadsminnen, då han tydligtvis väl känner till de mångfaldiga litterära belägg för »stupans» förekomst i Sverige, vilka visat sig kunna framdragas, och genom vilka vårt land i hög grad kan anses vara engagerat i en diskussion kring denna betydande relikta monumentgrupp.

I den 1703 utgivna kulturhistoriska kyrkohandboken *Antiquitates Ecclesiasticae*, vilken berör »våra Förfäders Christeliga Troos och Kyrckio-Ceremoniers beskaffenheter», säger Petter Dijkman: »Uppå sombl. kyrkiogårdar står ännu qwar några opreste och bygde brädehuus och kors öfwer grafvarna, hwilka än kallas Rohl.»⁹

Några värdefulla bidrag till kännedom om »stupan» framkommo 1931 i anslut-

⁸ *Erixon a.a.*, s. 52.

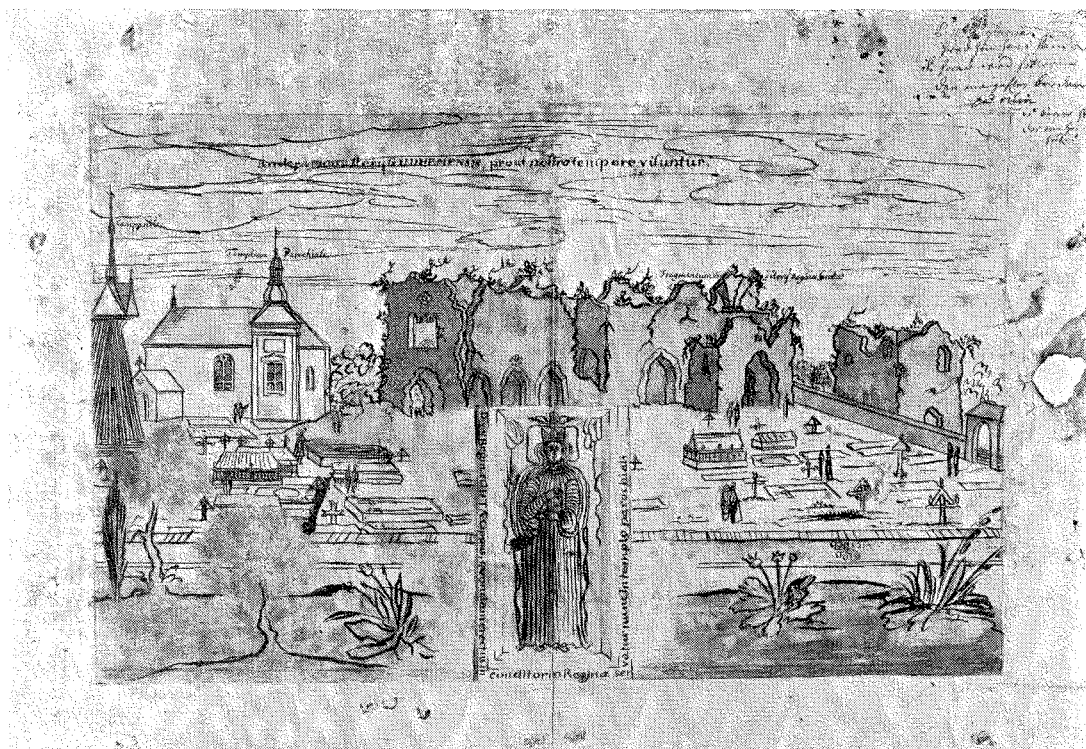
⁹ *P. Dijkman*, *Antiquitates Ecclesiasticae*, Stockholm 1703, s. 56 f.

ning till ett föredrag om begravningsse-der av Ola Bannbers och en därav föranledd efterlysning, publicerad i *Rig* samma år (s. 89). Genom förmedling av tidskriftens redaktion har jag fått del av dessa fakta, vilka kunna nyttiggöras i närvarande sammanhang. De visa vad blott ett enda landskap, i detta fall Södermanland, har att bjuda för vårt studium.

Under rubriken »Vad är grafroder» lämnar sålunda E. M. Hermelin följande notiser: »Uti ett sockenstämmoprotokoll från Björkviks socken 1703 finnes an-fört, att sockenborna förbjödos att upp-sätta 'rohder' å gravarna. Endast stenar och kors finge resas å desamma.» — »Enligt sockenstämmoprotokoll från 1705 påbjöds i Sköldinge socken de gamla rohlens borttagande såsom misspydan-de och eldfarliga.»¹⁰

Friherre Karl Leijonhufvud meddelde skriftligen den 20/11 1931 angående gravrol, att sådana »synes hava varit ganska vanliga på kyrkogårdarna i Södermanland, och torde de ännu i slutet av 1690-talet varit i ganska gott skick.» Vid visitationer, vilka företogs av den till biskop 1701 utnämnde Billberg, omtalas de såväl 1701, 1702, 1703 som 1704 såsom gamla och förfallna. De socknar det gäller är Björnlunda (rolen på kyrkogården, som stå över gravarna), Frustuna, Dunker, Helgesta (rolen över gravarna), Gillberga (rolen, som bliva mossiga och murkna ovanpå) och Stenkvista. Gravarnas ägare tillhållas att låta reparera »rolen» för att dessa ej skulle van-pryda kyrkogården och helst borttaga dem. Man åberopar härvid de gamla trämonumentens eldfarlighet.

¹⁰ Södermanlands Läns Tidning d. 30 oktober 1931.

3. Gudhem. Kyrkogården enligt förlagsteckningen för Suecia-verket. Kungl. Bibl.

Ett meddelande om »stupor» eller »rol» i Nyköping lämnades i detta sammanhang av A. E. Falck.¹¹ Han erinrar om en i »Nyckiöpings Östra samt Alla Helligona Församblings General-Book el. Hufwud-Kladd» för åren 1723-30 befintlig längd över kyrkogårdsgravar. Denna längd uppgjordes 1728, och den upplyser, att av stadsförsamlingens 113 gravplatser 17 stycken voro försedda med »rohr» eller »rohl». Av landsförsamlingens 45 platser var blott en prydd med detta slags monument. Begreppet »rol» måtte ha inne- slutit ej blott en över graven byggd trä- huv utan också träfundamentet under en liggande gravhäll. Jag citerar några be-

lysande ställen ur längden: »Upphöjd sten och ror över», — »upphöjt ror och sten uthuggen», — »upphöjt ror och stor sten» — »en sten, som kommer att upp- höjas på ror.» För en något senare tid kring 1700-talets mitt ha vi att tillgå upp- gifter i L. Hallmans sockenbeskrivning över Blacksta och Vadsbro socknar.¹² Här nämnes (s. 44) om en person, som begravdes under det prästgården tillhö- riga »grafRoret», vilket vid detta tillfälle lagades med bräder. Kyrkogården i Blacksta beskrives på följande sätt (s. 46): »några likstenar, mestadels utan på-

¹¹ Södermanlands Läns Tidning d. 25 november 1931.

¹² L. Hallman, Blacksta och Wassbro soknar 1748 och 1759, utg. av S. Wallin. Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria, vol. II, Stockholm 1917, s. 44, särskilt utgivarens uppgifter i not 1 med viss anförd litteratur.

4. Detaljer ur Suecia-gravyrerna visande gravhus av trä. De tre bilderna t. v. äro (uppifrån räknat) från kyrkogårdarna i Nydala, Vreta och Turinge. De övriga från Varnhem.

skrifter, ett och annat gammalt grafrohr samt en stor hop så kallade kors.» De språkliga problemen kring orden »rol» och »stupa» vore av vikt att få utreda från sakkunnigt håll.

Med hänsyn till den uppmärksamhet, som forskningen sålunda likväl ägnat denna en gång så allmänna gravmonumentform, är det förvånande, att hittills endast de gamla bilderna av Staffans-stupan framdragits för att konkretisera vår

föreställning av ifrågavarande studieobjekt. Förklaringen ligger givetvis huvudsakligen i bristen på äldre bilder från svenska kyrkogårdar. Kyrkobyggnaderna avritades flitigt, men den omgivande kyrkogårdens utseende intresserade man sig sällan för att återgiva. Suecia-verket avbildar, som bekant, ytterligt få landskyrkor. Men där så är fallet, ha vi de vackraste exempel på »stupor», inmängda i en rik flora av träkors, fritt liggande hållar o. a. monumenttyper. Stort intresse till-

drar sig bilden av Gudhems kyrkogård i Västergötland, här återgiven efter förlagsteckningen i Dahlbergssamlingen på Kungl. Biblioteket (fig. 3), sannolikt av Dahlbergs egen hand. Den i Suecian publicerade gravyren är signerad av kopparstickaren E. Reitz.

I fig. 4 har jag gjort en sammanställning av andra »stup»-bilder, såsom de möta i Suecians gravyrer. De höra hemma på kyrkogårdarna i Nydala, Vreta, Turinge och Varnhem. Även Suecia-bilden av Gamla Uppsala kyrka innehåller »stupor». Gravyrerna G. Uppsala, Vreta och Varnhem äro sign. av Reitz, de från Nydala och Turinge av J. van den Aveelen och daterade, den förra 1708, den senare 1699. Att observera är, att de »stupor» det här gäller, på den tid då de avbildades, visserligen voro på avskrivning såsom omoderna, men att de ej direkt voro några antikviteter eller ovanligheter. Gravörerna ha alltså vetat, hur dessa »stupor» skulle tecknas, vilket är av vikt att minnas, även om de sedan kunna ha placerat de olika stuptyperna aldrig så fördomsfritt, där de behövs av dekorativa skäl i gravyrerna — något som jag emellertid ej närmare efterforskat.

De ifrågavarande typerna såsom de framträda i avbildningarna, äro följande:

1. Sadeltak, liggande direkt på marken, på vardera nocken prytt med ett kors eller vid ena ändan försett med firsidig ståndare, krönt av ett kors (Varnhem).
2. Hus av liggande virke, kanske bilat timmer med bräder i röstena; enkla sadeltak, klädda med bräder på förvandring eller spån. Små kors på nockarna (Vreta), utan kors (Nydala och Vreta), kors på ena nocken (G. Uppsala).
3. Hus, stående på träsockel, gravhäll (Vreta, Varnhem, Gudhem) eller tumba (Turinge). Väggarna av liggande eller stående virke. I de fall virket är stående förekommer ramverk eller remstycken. Husknutarna och gavelnockarna (stundom båda) ha krönande detaljer.
4. Huvformig överbyggnad, vilande på balustrad av firsidiga pelarstumpar (Turinge) eller svarvade dockor (Varnhem, Gudhem). Taken ibland valmade, fallen ofta svängda, förmodligen spånklädda. Rösten, vindskidor och remstycken ornerade, ofta genom fasonerade bräder. Nockar, knutar och även takfallets nederkant prydda med kors och knoppar (Varnhem, Gudhem).

Typ 4 är uppenbarligen en form av överbyggnad för de på kyrkogården placerade, rikt uthuggna, liggande gravhällarna eller tumborna. De höra alltså huvudsakligen 1600-talet till, och när vi se blandningen av nakna gravhällar och med huvar försedda monument på Gudhems kyrkogård, förstå vi, att de med träöverbyggnad försedda äro relativt nya och underhållna, varemot de nakna få antagas vara så gamla, att de befriats från multnade och mossbelupna gravhuvar.

Även i de delar av Monumenta, som Peringskiöld hann utgiva av trycket, finna vi gravhus avbildade. Det är i dessa arbeten¹³ inte många kyrkomiljöer att välja på, men gravhus innehålla de. Så Gamla Uppsala (pl. mot s. 162) och Vaksala (pl. mot s. 232) i förstnämnda arbete och Bondkyrkan i Uppsala (pl. mot s. 12) i sistnämnda arbete.

¹³ J. Peringskiöld, Monumenta Uplandica, Stockholm 1710, och samme, Monumenta Ullerakerensia, Stockholm 1719.

Vid en genomgång av västgötadeln (tom. IX) av de i tryck icke utgivna banden av Peringskiölds Monumenta i Kungl. Biblioteket finner man bestyrkt, hur ytterligt sällsynt det är att den, som ritat av kyrkorna, ägnat uppmärksamhet åt vad som fanns på kyrkogårdarna. I vårt fall innehåller samlingen nästan endast kyrkor i norra delen av landskapet, och de ha tecknats år 1671 av J. Hartling.¹⁴ Själva kyrkorna med sina tillbyggnader äro däremot ganska omsorgsfullt återgivna, och jag har vid granskning av desamma i tre fall iakttagit en träbyggnadsform, som kan förmodas stå i närmaste samband med de gravhus, vi nyss beskrivit. De ifrågavarande kyrkorna (fig. 6—8) äro Björsäter (pag. 6), Ullervad (pag. 10) och Varing (pag. 30). För Upplands del ha motsvarande 1600-talsritningar utgivits i vår tid.¹⁵ I denna samling möter i ett fall, Sänga kyrka¹⁶ ett litet byggnadsverk av alldeles samma utseende som de västgötska (fig. 5).

Det utmärkande för dessa fyra små träbyggnader, jag sålunda önskar fästa uppmärksamheten på, är att de placerats intill södra ytterväggen på ifrågavarande kyrkor, att de sakna ingång, och att de äro avsedda för insyn genom det galleri av korta pelare eller svarvade dockor, varpå den lilla byggnadens tak vilar. Vis-a olikheter i fråga om placering och utseende äro emellertid att anteckna. Husen i Sänga och Björsäter ligga i hörnet av

vapenhusets östra vägg och kyrkans sydmur. Det i Varing ligger i hörnet av långhusets östra vägg och korets sydmur. Det i Ullervad slutligen har en tämligen fristående placering i kontakt med långhusets sydöstra hörn.

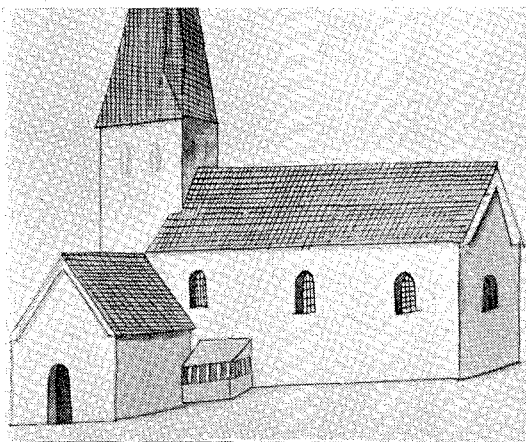
Med hänsyn till konstruktionen överensstämma byggnaderna i Sänga, Björsäter och Varing tydligen fullständigt. De bestå av en rektangulär eller kvadratisk underbyggnad av liggande timmer — det är Varingsteckningen som antyder detta. Denna underbyggnad uppbär på fyrsidiga stockbitar (Sänga, Varing) eller svarvade dockor (Björsäter) ett pulpettak, som ansluter direkt till kyrkväggarna. I Varing och Björsäter anges detta tak såsom klätt med bräder, lagda vertikalt. I Björsäter observerar man under takfallet ett remstycke och på åsen en täckande skiva. Huset i Ullervad skiljer sig från de övriga därigenom att det har sadeltak. Detta är klätt med vertikalt liggande bräder, har vindskidor och slätt röste. Genom sin placering tillåter detta hus insyn från alla håll, under det de tre övriga husen endast ha vartdera två sidor fria.

Galleriförsedda och utan ingång motsvara dessa små byggnader fullständigt de finare »stupor» vi sett avbildade på Sueciaplanscherne, närmast dem jag kallar typ 4. De äro liksom dessa att karakterisera såsom gravhus, men de ha fått en om de murade, utbyggda gravkoren erinrande placering i anslutning till själva kyrkan, på kyrkogårdens förnämsta del. S. k. benhus, vilka just brukade placeras intill kyrkväggen kunna de ej vara. Vad man fått se, om man kastat en blick innanför spjalorna, har varit en liggande gravhäll med uthuggna bilder, vapen och inskrifter. Underbyggnaden är att upp-

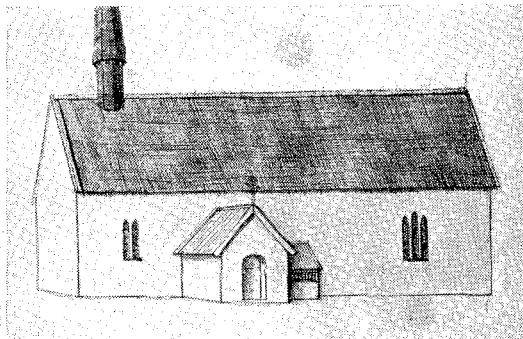
¹⁴ Johan Hadorphs resor: Afritningar af kyrkor och kyrkovapen i Upland 1676—1685, utg. av Erik Vennberg. Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria vol. I, del 1, Stockholm 1917, s. 14.

¹⁵ Hadorph a.a. (består av 2 delar).

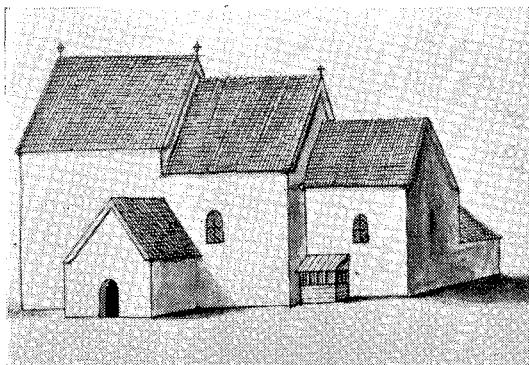
¹⁶ A.a. del 2, pl. 88. Teckningen är utförd c. 1676—80, troligen av J. Leitz, jfr samma arbete del 1, s. 17.

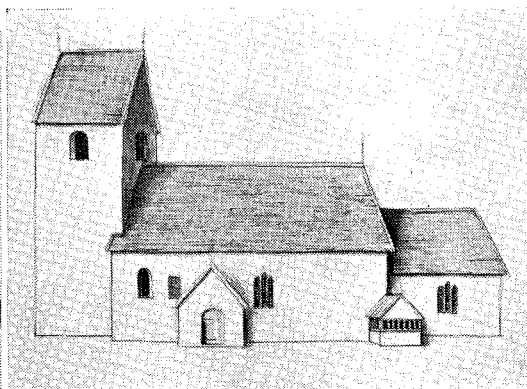
5. Sånge. Kyrkan tecknad c. 1676—80, trol. av J. Leitz.

6. Björsäter. Kyrkan tecknad 1671 av Jakob Hartling.

7. Våring. Kyrkan, teckn. som föreg.

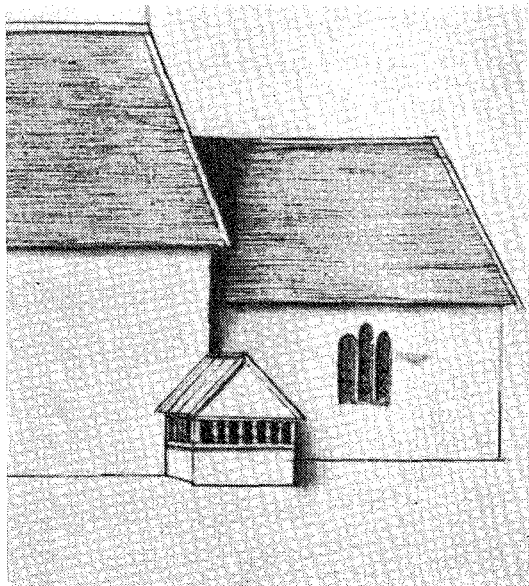
8. Ullervad. Kyrkan, teckn. som föreg.

fatta såsom en tumba — dessa utfördes även i trä¹⁷ — eller skrank kring en sådan.

Kyrkorna i Sånge, Våring, Ullervad och Björsäter ha i våra dagar en helt annan gestalt än den 1600-talsritningarna angiva, och intet av de små gravkors-

¹⁷ I en relation av Skara stads brand 1719 omtalas att »Träverken under likstenarna på domkyrkogården avbrändes och åtskilliga stenar sprucko sönder». Sundholmska saml., Stifts- och landsbibl. i Skara. Tryckt i den ovetenskapliga utgåvan »Med göter genom göternas rike», I, Falköping 1933, s. 69. (utg. H. Schiller)

liknande husen finnes i behåll. En utmärkt parallell står likväl alltjämt kvar på en västgötsk kyrkogård, den fig. 10 avbildade Hierta-graven på Laske Vedums kyrkogård. Den är uppförd nära kyrkans södra mur och består av en tumba med tvenne hällar. Den ena av hällarna är ägnad minnet av ryttmästaren Bengt Larsson Hierta (adl. ätten nr 121; Elgenstierna tab. 5), död 1644, och hans hustru Anna. Den andra erinrar om fru Annas föräldrar Hans Joensson af Rylanda och Häggestorp eller Lindelöf af

9. Ullervad. Gravhus, detalj ur teckningen fig. 8.

10. Laska Vedum. Hiertas gravkör, 1600-talets mitt. A. Roland foto 1912. ATA.

Kedom; död 1652, och hans hustru Margareta Kafle.¹⁸ Tumban krönes av en svängd takhuv vilande på pelardockor och krönt av en lanterninartad turell.¹⁹

Gravhuset på Laska Vedums kyrkogård kan alltså, grovt sett, dateras till 1600-talets mitt, en datering, som också mycket väl kunde passa de enkla motstycken till detsamma, vi mött på ritningarna från Sånga, Väring, Ullervad och Björstätter. Till 1600-talet hör uppenbarligen också de allra flesta av de övriga svenska gravhus, vilkas forna existens vi kunnat fastställa genom de stickprov i det skrivna och tecknade eller graverade källmaterial, jag i denna studie velat sammanföra.

Vår kännedom om den gamla, en gång synnerligen spridda gravmonument-

¹⁸ Jfr G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, Stockholm 1925—36.

¹⁹ Med en närmare beskrivning av detta gravkör må för tillfället anstå.

form, vi efter det först uppmärksammade exemplaret kalla »stupan», vilar nästan uteslutande på 1600-talsantikvariernas uppflammande tecknarambitioner. Hur skulle teckningen av en svensk kyrkogård under medeltiden eller på Gustav Vasas gravstensfattiga tid sett ut, om vi haft någon? Härpå ge oss dokumenten intet gott besked, men i samma mån det står klart för oss, att det är i ett slutskede av den svenska »stupans» historia, vi överhuvud taget kunnat gripa den — och såsom en företeelse med omfattande spridning och typvariation — stadgar sig det intrycket att »stupan» redan på 1600-talet hade sekellånga traditioner i vårt land.

Såsom nämndes i början av denna uppsats, var den svenska »stupans» förste egentlige utforskare Nils Lithberg obenägen antaga, att denna gravbyggnadsform existerat under förhistorisk tid i

Sverige.²⁰ För mig står det klart, att snidade gravhus av trä varit allmänna i vårt land på stavkyrkornas första tid, på 1000-talet, och att de typer, som då tillämpats, lika väl som stavbyggnadskon-

²⁰ *Lithberg a.a.*, s. 156.

ten själv haft inhemska anor. Något om skälen för denna åsikt har jag framställt i ett tidigare publicerat arbete.²¹

²¹ *H. Wideen*, Västergötlands romanska gravmonument. Kulturhistoriska studier tillägnade Nils Åberg d. 24/7 1938, Stockholm 1938, s. 190.

Einige Grabbaustypen in Schweden im 17ten Jabrbundert

Im Jahre 1915 machte Nils Lithberg in einer Abhandlung „Sankt Staffans stupa och ett forngermanskt lagstadgande“ auf ein interessantes altes Grabhaus aus Holz aufmerksam, welches sich in älterer Zeit auf dem Friedhof in Norrala, Hälsingland, befunden hat und abgebildet ist (siehe Fig. 1 und 2) da eine Sage berichtet, dass es die Grabstelle bezeichnet, wo Sankt Staffan, „der Apostel Hälsinglands“ begraben worden ist. Lithberg weist nach, dass die Sitte solche Grabhäuser zu errichten in alter Zeit in Schweden sehr verbreitet war. Einige romanische Grabsteine in Form von Kirchen, z. B. das im staatlichen Historischen Museum verwahrte Botkyrka-Monument, zeigen, dass diese Sitte schon im frühen Mittelalter nachweisbar ist. Diese Sitte stammt aus dem Orient und hat sich in der Vorzeit in germanischen Gebieten, besonders am Rhein, verbreitet, was durch die Auffindung hausförmiger Grabsteine bewiesen wird. In der im 6ten Jahrhundert kodifizierten Gesetzessammlung „Lex Salica“ ist „das Haus in Form einer Basilika, das über den toten Mann errichtet wird“ erwähnt, was ein interessanter litterarischer Beweis für das Alter der Grabhaus sitte bei den Germanen ist. Einige aus Archiven des 17ten und 18ten Jahrhunderts stammende Angaben, Grabhäuser auf schwedischen Friedhöfen betreffend, werden ebenfalls von Lithberg angeführt. Aber Näheres über das Aussehen solcher Grabhäuser teilt er nicht mit.

Einige Jahre nach dem Erscheinen von Lithbergs Arbeit wurden in dieser Zeitschrift (Jahrgang 1922) von Gustaf Hallström einige für die Grabhausfrage besonders bedeutungsvolle Forschungsergebnisse veröffentlicht. Zu

diesen war der Verfasser während seiner Studienreisen im russischen Lappland 1908 und 1910 gelangt. In diesen Gebieten im Norden war noch während des 19ten Jahrhunderts der Brauch „Grabhäuser“ zu errichten lebendig und Hallström bildet ganze Grabfelder mit solchen hausförmigen Holzmonumenten ab, oft mit Basilika-ähnlicher Dachkonstruktion und ausgestattet mit verziertem Dachkamm und Giebelkreuz.

Dass Grabhäuser dieser Art im 17ten Jahrhundert auf schwedischen Friedhöfen allgemein gebräuchlich waren, geht aus alten Archivakten, z. B. Gemeindeversammlungs- und Visitationsprotokollen hervor. Im vorliegenden Aufsatz werden eine Reihe solcher Aufzeichnungen aus einer einzigen schwedischen Landschaft, nämlich Södermanland, angeführt. Die Grabmonumente werden in diesen Aufzeichnungen „rol“ oder „ror“ genannt und deren Errichtung wegen Feuergefahr verboten. Das beginnende 18te Jahrhundert scheint sohin den Schlussstein in der Geschichte schwedischer Grabhäuser zu bezeichnen.

Wie die schwedischen Grabhäuser im 17ten Jahrhundert ausgesehen haben, erfahren wir, wenn wir gewisse Friedhofsbilder in Graf Erik Dahlbergs bekanntem Bilderwerk „Suecia antiqua et hodierna“ prüfen. Siehe Fig. 4.

Im engsten Zusammenhang mit den freistehenden Grabhäusern auf Kirchhöfen haben wir gewisse eigenartige Bauwerke zu betrachten, welche durch Abbildung in Johan Peringskiölds Ende des 17ten Jahrhunderts entstandener, grossen Manuskriptsammlung „Monumenta Sueo-Gothorum“ bewahrt sind. Die in Frage stehenden Grabmonumente ha-

ben an der Südseite errichtete Anbauten von 4 älteren Kirchen, nämlich Sänga in Uppland und Våring, Björsäter und Ullervad in Västergötland, ausgemacht. (Siehe Fig. 5—8.) Diese hatten keine Verbindungstüren mit den in Frage stehenden Kirchen und sie hatten auch keine Türen nach aussen. Sämtliche sind mit Gallerien versehen, was Einblick in dieselben ermöglicht, woraus zu schliessen ist, dass sie nicht als „Beinhäuser“ (Aufbewahrungsräume für bei Graböffnungen gefundene menschliche Gebeine) anzusehen sind.

Deren Inneres dürfte von einer von Beginn an errichteten Grabstätte erfüllt gewesen sein, welche wahrscheinlich aus einer Tumba mit deckender, verzierter Grabplatte bestanden hat. Wie ein solches mit einer Gallerie versehenes Grabgebäude ausgesehen hat, zeigt ein bis heute bewahrtes Exemplar, welches ausserhalb der Südwand von Laske Vedums Kirche in Västergötland steht (Figur 10). Diese Grabstätte war Mitte des 17ten Jahrhunderts für Mitglieder der Familie Hierta errichtet worden.

Ebenisterna i Stockholm

Ett bidrag till kännedomen om 1700-talets möbelhantverk

Av *Marshall Lagerquist*

De senast förflutna femtio årens möbelhistoriska forskning i vårt land har skänkt oss en icke föraktlig kunskap om stilutvecklingen på detta område och vad beträffar framför allt tiden efter 1700-talets mitt en viktig kännedom om de enskilda hantverkarna. Även möbelhantverkets organisation i stort under skråväsendets tid har nöjaktigt klarlagts. Men just organisationsförhållandena samt icke minst verkstädernas speciella arbetssätt och produktion fordrar ett förnyat och fördjupat studium för vinnande av en korrekt och vidgad helhetssyn på möbelhantverket. Dessa angelägna forskningsuppgifter är sanningen att säga ej särdeles lätta att genomföra och dessutom i hög grad tidskrävande, ty primärmaterialet, bortsett från möblerna själva, är disparat och ofullständigt. När därför möjligheter yppar sig att utan nämnvärd möda utvinna vissa erfarenheter om en i organisatoriskt hänseende enhetlig grupp av möbelsnickare under gustaviansk tid, vilkas samfällda verksamhet synes ha haft en anmärkningsvärd betydelse för möbelhantverkets utveckling vid denna tid, beagnar man sig med alldeles särskild glädje därav.

De s. k. ebenisterna i Stockholm, underkastade hallrättens jurisdiktion men i övrigt fria yrkesutövare i motsats till de skråbundna mästarna i snickarämbetet, har länge till en del varit kända till namnet och deras verksamhet huvudsakligast under 1700-talets sista decennier har i någon mån kunnat följas tack vare förekomsten av deras signaturer på bevarade möbler. Därutöver har dock möjligheterna att följa dem i arbetet hittills varit begränsade. Om deras verksamhetstid inom exakta årtal har man i åtskilliga fall varit i ovisshet så när som på vetenskapen om att året 1791 utgör terminus ad quem för deras tillvaro som fria ebenister och för deras sammanslutnings, Stockholms ebenistsocietet, bestånd.

Hantverkare utanför skrå har tidvis officiellt funnits i Sverige sedan 1600-talet, s. k. frimästare. Men detta erkända system hade jämförelsevis ringa omfattning. Genom inrättandet 1739 av hall- och manufakturrätten i städerna upphävdes frimästerskapet i äldre bemärkelse och i stället fördes de yrkesmän, som av en eller annan anledning ej ville underordna sig vederbörande skråämbete, in under hallrätten. I praktiken kom likväl valet mellan hallrätt och skrå ej att utan

vidare stå var och en fritt utan det krävdes visad skicklighet i någon speciell art av hantverk, vilken ej var representerad i ämbetena, för att undfå hall- och manufakturriktens mästarbrev. Trots att landets manufakturister och hantverkare efter 1739 tillhörde den ena eller den andra organisationen existerade dock jämsides ett slags frimästare under beteckningen försvarskarlar. Därmed menades att hovet och militiestaterna ägde befogenhet att anställa olika hantverkare för sitt eget behov utan att dessa ovillkorligen behövde vara mästare eller tillhöra någon yrkesorganisation. På sin fritid var dessa försvarskarlar berättigade att i viss utsträckning betjäna allmänheten, men då så skedde brukade de i regel utsättas för ständiga trakasserier av de legitima mästarna in corpore och måste varje gång med sin överhets hjälp under tidsspillan vädja till rätten. Som exempel på snickare i Stockholm av denna ej alltför talrika kategori kan nämnas hovschattullmakarna Samuel Pasch och Lorentz Nordin, vilka dock efter några års tjänst hos kungliga slottsbyggnadsdirektionen på 1740-talet skyndade att förena sig med snickarämbetet. Deras samtida yrkesbroder Johann Jacob Eisenbletter åter var under hela sin aktiva period som möbelsnickare försvarskarlar under fortifikationen i egenskap av modellör. Eftersom han till följd av sin anställning uppenbarligen ej var skyldig att på något sätt lämna redovisning för sitt privata arbete till myndigheter har det ej heller varit möjligt att få fastare grepp om hans verksamhet än vad hans bevarade produktion tillätit.

Ställningen som antingen försvarskarlar eller hallrättsmästare synes vad snickarna beträffar ej ha varit särskilt efter-

strävansvärd utom då nöden tvingade till ett dylikt avsteg från den regelbundna yrkeskarriären. Vid slutet av 1760-talet hade bland snickargesällerna i Stockholm uppstått ett proletariat på grund av ämbetets restriktiva politik beträffande beviljandet av mästerskap. Ansvällningen av schattullmakare under rokokotiden och misstro gentemot den rådande högkonjunkturen gjorde att mästarna gemensamt sökte motverka ökningen av nya yrkesbröder genom att ställa gesällernas ansökningar om att få tillträda mästerstycke så mycket som möjligt på framtiden. Resultatet härav blev omsider att ett stort antal överåriga gesäller med meriterande utbildning utomlands fick arbeta som löntagare. Åtskilliga av dessa lämnade också landet i början av 1770-talet för att i det fria England och annorstädes söka sin utkomst som självständiga möbelsnickare. Andra åter ställde sig under hallrättens beskydd inför de ovissa framtidsutsikterna. Men efter blott några få år sökte dessa ebenister under hallrätten trots att de haft oväntad framgång som fria utövare av yrket uppnå gemenskap med snickarämbetet. Sålunda sökte 1774 ebenisterna Korp, Foltiern och Ullman gemensamt samt Almgren, Scherling och Nyström i förening vinna denna förmån men förgäves. Med anledning därav ingrep kommerskollegiet, under vilket alla hallrätter lydde, för att få till stånd en sammanslagning av snickarna och ebenisterna i ett ämbete under Stockholms stads byggnads- och ämbetskollegium. Med stöd av magistraten vägrade emellertid snickarämbetet godtaga detta förslag och därvid synes medlingen tillsvidare ha strandat. Det skulle dröja ända till juli 1791 innan alla snickarna i Stockholm förenades i sämja, varefter inga ut-

övare av detta yrke förekom i skydd av de allmänna manufakturprivilegierna, dvs. under hallrätt.

Titeln ebenist är av franskt ursprung och förekommer i Sverige så vitt man vet tidigast 1743 i samband med att de i Frankrike utbildade snickargesällerna Pasch och Nordin anställdes som hovsnickare. De benämndes vid detta tillfälle ebenist och schatullmakare. Av dessa titlar synes åtminstone Nordin fortsättningsvis ha begagnat sig endast av den senare. Däremot föredrog den från Paris år 1755 hemkomne snickaren Carl Petter Dahlström allt ifrån början att kalla sig ebenist, varigenom han tydligen ville framhålla sin egenart i konstnärligt och tekniskt avseende. Mästarna i Paris snickarämbete kallades under under 1700-talet för menuisier-ébéniste, vilket innebär att de även utförde fanerarbeten med inläggningar av olika träslag eller annat material. — Den från 1743 belagda yrkesbeteckningen schatullmakare åter kommer från Tyskland, där de svenska snickargesällerna ännu under 1700-talets förra hälft merendels förlade sin gesällvandring. Med schatull avsågs vid den tiden ett mindre skåp med skrivklaff och alltjämt har ordet denna innebörd i exempelvis Danmark. Men redan efter mitten av århundradet kom beteckningen här i landet att avse också underdelen av skåpet, dvs. byrån, och till slut ett skrin eller en mindre låda med skrivutensilier, servisbestick o. a. för resor. Med cabinet avsåg engelsmännen under 1700-talet samma slags skåp, varför cabinet-maker som beteckning för möbelsnickare i England kan jämföras med schatullmakare. I sammanhanget kan nämnas att den framför allt under rokokotiden brukliga termen kabinetsskåp ej har samma bety-

delse som det engelska ordet cabinet utan avsåg det stora skåpet av mästestycketyp med tre pilastrar. Från och med 1750-talet började snickarna i Stockholms snickarämbete nyttja titeln schatullmakare, som sedan blev bestående århundradet ut och var i bruk fortfarande i början av 1800-talet.

När snickarna Dahlström, Metzmaacher och Efverberg som de första ebenisterna under hallrätt bar denna av myndigheterna godtagna yrkesbeteckning, så betydde detta att de i första hand sysselsatte sig med dekopörarbete, vilket intill den gustavianska stilens framträdande praktiskt taget aldrig förekom i ämbetsmästarnas verkstäder. Under 1770-talet, sedan den från början av tekniska skäl motiverade gränsdragningen mellan ebenister och schatullmakare i det närmaste utplånats, utbildades den regeln, att mästarna under hallrätt benämndes ebenister och deras yrkesbröder under skrå schatullmakare.

År 1770, då Georg Haupt för snickarämbetet uppvisade sitt mästestycke — den första gustavianska fanermöbeln, fanns i Stockholm för tillfället blott två aktiva ebenister under hallrätt, nämligen Jöns Efverberg och Niclas Palmgren. I slutet av detta år begärde gesällen Lars Almgren tillstånd av kommerskollegiet att få börja arbeta som ebenist, varvid Efverbergs och Palmgrens yttrande häröver infordrades. Då dessa ej hade något att erinra häremot blev Almgren upptagen i hallrättens matrikel i början av 1771. Samma år tillkom ebenisterna Anders Scherling, Niclas Korp och Gustaf Foltiern. Vid 1772 års utgång arbetade således sex snickare som ebenister. I egenkap av burskapsägande borgare i Stockholm till antalet flera än tre av en och

samma kategori hade de då i likhet med grosshandlare, urmakare, spegelfabrikörer m. fl. att ingå i en societet, en motsvarighet till skrämbetena ehuru till sin organisation betydligt enklare. Stockholms ebenistsocietet stöter man allt som oftast på i handlingar från tiden i samband med att dess deputerade handläggare remisser eller framträder inför myndigheter i gemensamt intresse. På gustavianska möbler, framför allt sådana från 1790-talet, förekommer ej så sällan en stämpel med de sammankomponerade snickaremblemen passaren och vinkelhaken, flankerade av bokstäverna SE och ST. Man har ansett, att stämpeln bör uttydas S(tockholms) E(benist) S(ociete)T och i densamma velat se en av ebenisterna använd korporativ auktorisationsstämpel, en motsvarighet till snickarämbetets från 1768 använda stämpel. Vilket år denna ebenistsocietetens stämpel tagits i bruk har varit och är fortfarande ovisst, men från och med den tidpunkt förutsättningar för societetens bildande förelåg, dvs. 1770-talets förra hälft, kan den ju tänkas ha använts. Efter 1791, då societeten ej längre existerade, bör den således ej ha nyttjats. Åtskilliga omständigheter talar emellertid för att denna i och för sig bestickande teori ej kan vara riktig. För det första försågs ebenisternas tillverkningar enligt gällande föreskrifter med hallrättens daterade stämpel, varigenom möblernas kvalitet auktoriserades. Under sådana förhållanden förefaller anbringandet av SEST-stämpeln tämligen meningslöst. Vidare har de båda stämplarna veterligen ej iakttagits tillsammans på någon möbel. SEST-stämpeln har visserligen använts av snickare, som varit ebenister, men också av mästare i snickarämbetet så sent som i slutet

av 1790-talet. Sålunda förekommer den på möbler av bl. a. Johan Jacob Almgren, som blev mästare så sent som 1798, och Johan Fredric Weissenburg, mästare i snickarämbetet 1795. Slutsatserna härav bör rimligtvis bli, att SEST-stämpeln tillkommit 1791 i anslutning till hallrättsmästarnas upptagande i snickarämbetet och den bör i så fall tolkas S(chatullmakare och) E(benister i) ST(ockholm). Mot detta skulle möjligen tala det faktum, att stämpeln i två fall förekommer tillsammans med snickarämbetets stämpel från 1768 på byråar av Anders Hallmén, som till sin död 1787 verkade som mästare i snickarämbetet. Om man utgår från att SEST-stämpeln var ebenisternas tillhörighet är det likväl otänkbart att skrämmästaren Hallmén skulle ha kunnat förfoga över den. Detta fall låter sig förklaras i överensstämmelse med den nya teorin i den händelse stämplarna anbragts så att säga postumt, dvs. 1791 av ankans verkgesäll. Då måste man emellertid som faktum acceptera det förhållande, att ännu i början av 1790-talet gjordes i Stockholm byråar i en gustaviansk stil, som man anser hör 1770- och 1780-talen till.

I den följande förteckningen över ebenisterna i Stockholm 1755—1791 förekommer samtliga mästare i den ordning de begynte sin verksamhet som ebenister under hallrätten.

I. 1755—1767.

DAHLSTRÖM, Carl Petter. Född omkring 1703, i lära hos bl. a. mekanikern och uppfinnaren Lars Grahn i 3 1/2 år, gesällvandring i Tyskland, Holland och Frankrike 1745—1755, verksam i Stockholm från sistnämnda år, privile-

gium av Kungl. Maj:t att tillverka ebenistarbete 19/11 1756, projekt till vattenpump vid eldsvådor samma år, burskap som ebenist och borgare i Stockholm 1758, möbelexport till Ryssland 1759 och 1763, projekt till vattenpump för bergverken 1761, överlät sitt privilegium till gesällen Johan Magnus Ek, överlåtelser annullerad samma år, ånyo verksam som ebenist 1766—1767, överlät privilegiet till ebenisten Niclas Palmgren 3/2 1769, höll spiskvarter i Maria församling på Södermalm omkring 1770-talets mitt, omtalad som traktör 1783—1787, död 1794 över 90 år gammal.

2. 1766 (—1767).

STRÖM, Anders. Kallas fabriks-snickare 1766, arbetade som ebenist detta år, död 1766 eller det följande året, änkan Anna Maria Ström fortsatte verksamheten med bistånd av en mästare 1767 men omtalas ej vidare.

3. 1768—1769 (—1784).

METZMACHER, Johan Wilhelm. Verksam som ebenist 1768—1769, ämbetsmästare med mästestycke 3/12 1769, utgav 1772 en stridsskrift mot snickarämbetet, exporterade möbler till Stralsund 1772, till Wismar 1772—1773, till Malaga 1774—1775 och till Riga 1778, död 1784.

4. 1768—1777 (—1779).

EFVERBERG, Jöns (Jonas). Gesällvandring utomlands i början av 1760-talet, mästare vid Drottningholm under snickarämbetet i Stockholm 27/4 1768, sökte tillstånd att få bli ebenist under hallrätten 9/12 1768 men förvägrades, eftersom han ej blivit »fri» från Drottningholm, där han arbetade på ett »inlagt dy-

bart golv» som han lämnat ofullbordat, uppges icke desto mindre ha erhållit tillstånd att »ebenistarbete förfärdiga» vid 1768 års slut men upptages ej som ebenist 1769, tillstånd att i skydd av allmänna manufakturprivilegierna få tillverka »snickare- och andra träd-tillverkningar än de som äro inlagde» 26/3 1770, mästare under hallrätt till sin död 1777, från 24/10 1775 samtidigt ämbetsmästare med mästestycke, exporterade schatull med träinläggningar till Danzig 1769 och till London 1771, änkan Anna Efverberg fortsatte driva verkstaden med hjälp av gesällen J. Lötström till 15/9 1779.

5. 1768.

LIEBERT, —. Tillstånd att »ebenistarbete förfärdiga» i slutet av 1768 men synes ej ha utnyttjat tillståndet.

6. 1768—1777.

PALMGREN, Niclas. Omnämnes som gesäll i snickarämbetets protokoll 27/4 1768, ebenist 24/10 1768, hallrättens mästarebrev 27/1 1769, övertog C. P. Dahlströms privilegium 3/2 1769, omtalad som ebenist sista gången 1776, troligen död följande år.

7. 1768—1785.

FERNQVIST, Carl M. Svarvare under hallrätt 1768, upptages som sådan bland ebenisterna ännu 1785.

8. 1770—1791 (—1795—1808).

ALMGREN, Lars. Lädgesäll 1766, anhöll om mästerskap i snickarämbetet 21/10 1768 men förvägrades, hallrättens mästarebrev 19/12 1770, ebenist 10/1 1771, burskap som borgare 26/11 1771, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning, död 1795, änkan innehade verkstaden ännu 1808.

9. 1771—1791 (—1809—1816).

SCHERLING, Anders. Född 1738, lädgesäll 1764, hallrättens mästarbrev 8/4 1771, ebenist 7/5 1771, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning, död 3/7 1809, änkan innehade verkstaden ännu 1816.

10. (1767—) 1771—1791 (—1800).

KORP, Niclas. Omtalad som »fuskare» i snickaryrket 1767, ebenist 14/5 1771, hallrättens mästarbrev därefter samma år, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning, uppsade burskapet som borgare 1800.

11. 1771—1791 (—1804—1837).

FOLTIERN, Gustaf (Jonsson). Född i Folkärna i Dalarna, efter vilken socken han som utlärling antog namnet Folkiern eller vanligtvis skrivet Foltiern, inskrevs som lärgosse på 5 år hos snickarålderman Justus Werner i Västerås 8/1 1759, utskrevs ur läran hos denne 9/1 1764, Stockholms hallrätts mästarbrev 19/8 1771, ebenist 8/11 1771, burskap som borgare 11/2 1772, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning, död 1804, änkan innehade verkstaden till 1837.

12. 1773—1778.

ULLMAN, Israel. Ebenist 1773, omtalad som sådan sista gången 1778.

13. 1773—1786.

NEIJBER, Eric. Tillhörde den kända snickarsläkten i Stockholm, anhöll om mästerskap i snickarämbetet 26/4 1769 och fick då löfte om att vid påskkvartalet 1770 få tillträda mästerstycket, synes icke ha begagnat sig därav, ebenist 1773, exporterade möbler till Windau i Kurland

1776, omtalad som ebenist sista gången 1786.

14. 1773.

ÖSTERDAM, Johan. Upptages 1773 bland ebenisterna men förekommer ej vidare.

15. 1773—1787.

NYSTRÖM, Eric (Olsson). Lädgesäll 1770, hallrättens mästarbrev efter 14/6 1773, ebenist 1774, omtalad som sådan sista gången 1787.

16. 1777—1778.

WALLIN (Wallén), Johan Christ. Ebenist 1777, omtalad som sådan sista gången 1778. Obetydlig tillverkning.

17. 1777—1779.

BÖRLING (Bewrling, Bjurling), Johan Magnus. Ebenist 1777, verksam som sådan ännu 1779, omtalad som »förrymd» och »avviken» 1782.

18. 1778—1791—.

TOLLSTRÖM, Carl. Gesäll 1772, hallrättens mästarbrev 1778, ebenist i slutet av detta år eller början av det följande, omtalad som sådan sista gången 1787, likväl ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning.

19. 1778—1791—.

LUNDELIUS, Anders. Gesäll i Köping 15/12 1770, förmodligen äldre broder till schatullmakaren Lorentz Lundelius i Köping och Mariefred samt fader till snickaren Lorentz Wilhelm Lundelius i Stockholm, Stockholms hallrätts mästarbrev 1778, ebenist i slutet av detta år eller början av det följande, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv anslutning.

20. 1779—1791—.

LÖTSTRÖM, *Johan*. Gesäll i flera år hos J. Efverberg, verkgesäll hos änkan Anna Efverberg från 1777, övertog Efverbergs tillstånd 15/9 1779, ämbetsmästare 11/7 1791 till följd av kollektiv avslutning.

21. 1780—1784.

FAHLBERG, *Pehr*. Ebenist 1780 som innehavare av J. M. Börlings privilegium, dennes tillstånd officiellt överlåtet på Fahlberg 4/12 1782, före 1780 sergeant, omtalad som ebenist sista gången 1784.

22. 1785—1786.

MALMGREN, *Lars*. Ebenist 1785 och omnämnes som sådan sista gången 1786. Obetydlig tillverkning.

23. 1785—1786.

MALLET, *Wilhelm*. Ebenist 1785 och omtalad som sådan sista gången 1786. Obetydlig tillverkning.

24. 1788—1790.

ÖDLUND, *Johan*. Ebenist 1788 och omtalad som sådan sista gången 1790. Obetydlig tillverkning.

25. 1790.

ULFGREN, *Nils*. Ebenist 1790 och verksam som sådan blott detta år.

samheten. Hallrättens årsberättelser är visserligen vad beträffar uppgifterna om tillverkningen av olika möbelslag ej alldeles konsekvent genomförda, men vad som går att utvinna ur det statistiska materialet är dock intresseväckande nog. Följande tabell ger en översikt av antalet arbetare i de viktigaste ebenistverkstäderna under tjugoårsperioden 1771—1790.

	A	S	K	F	N	L
1771	2	2	3	0		
1772	2	2	1	3		
1773	1	1	5	2		
1774	3	2	8	2	0	
1775	2	3	6	2	1	
1776	3	3	6	2	3	
1777	2	4	5	3	3	
1778	3	3	5	3	3	
1779	1	2	6	5	2	1
1780	2	3	5	5	2	2
1781	2	2	7	2	3	4
1782	3	4	7	3	3	8
1783	3	4	5	2	3	8
1784	4	4	4	1	3	5
1785	4	4	4	3	3	4
1786	3	4	5	3	3	1
1787	3	3	4	4	3	4
1788	2	3	4	4		0
1789	2	3	3	5		1
1790	3	3	4	6		1

A = Almgren. F = Foltiern.
S = Scherling. N = Nyström.
K = Korp. L = Lundelius.

Som framgår av denna förteckning är det under 1770- och 1780-talen som ebenisterna är verksamma i större antal. Tack vare skyldigheten att uppvisa sina tillverkningar inför hallrätten i och för besiktning och stämpling samt att årligen lämna uppgifter rörande verkstadens arbetsstyrka och produktion är det möjligt att till en viss grad få begrepp om verk-

Som kommentar till denna tabell kan nämnas, att de sex verkstädernas årliga kapacitet i förhållande till varandra framgår av följande medeltal arbetare, nämligen Korp 4,8, Lundelius 3,3, Foltiern 3, Scherling 2,9, Nyström 2,7 och Almgren 2,5. Till jämförelse kan lämpligen väljas Georg Haupts verkstad under åren 1772—1784, då den sysselsatte i medeltal 6,5 arbetare, av vilka i det när-

	1780				1781				1782				1783				1784			
	A	L	N	S	A	L	N	S	A	L	N	S	A	L	N	S	A	L	N	S
Byråar	—	14	5	7	—	17	4	—	—	9	7	—	—	20	3	—	2	15	4	6
Skrivbyråar	—	—	—	—	—	—	—	—	9	—	—	—	13	—	1	—	—	—	—	—
Pulpeter	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Resschatull	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—	—
Skrivbord	—	—	—	—	—	—	5	—	—	—	6	1	—	—	15	16	10	—	4	6
Spelbord	1	3	3	} 15	—	—	—	9	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—	4	—
Tebord	—	—	—		—	—	—	—	2	8	2	17	—	16	—	—	—	—	14	—
Fällbord (»pelarbord»)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Sybord	5	8	—	—	2	22	—	8	4	27	2	13	—	27	2	7	—	16	—	12
Toalettbord	—	—	4	2	—	—	7	6	—	2	5	2	—	—	5	3	—	19	4	11
Nattduksbord	—	—	—	—	—	—	—	6	—	13	—	7	—	8	—	3	—	—	2	—
Nattkommoder	—	—	—	—	—	—	—	2	2	6	11	—	—	7	12	—	—	—	—	15

A = Almgren. L = Lundelius. N = Nyström. S = Scherling.

maste hälften utgjordes av gesäller. Hos Korp och Lundelius var i medeltal något mer än halva arbetsstyrkan gesäller, hos Foltiern något mer än en tredjedel samt hos Scherling, Nyström och Almgren blott obetydligt mer än en fjärdedel, ett förhållande, som givetvis inverkat på produktionsresultatet relativt sett.

Almgrens, Scherlings, Nyströms och Lundelius' produktion av olika möbelslag kan fullständigt överblickas för femårsperioden 1780—1784. Tabellen i sin överskådliga form är även härvidlag den lämpligaste redovisningen.

De jämförelsevis produktiva mästarna Korps och Foltierns tillverkning har tyvärr ej kunnat infogas i ovanstående tabell på grund av att uppgifterna därom under ifrågavarande tidrymd är ofullständiga. Emellertid kan så mycket nämnas, att Foltiern under femårsperioden 1771—1775 gjorde endast byråar — så när som på 2 skrivbord 1771 — till ett sammanlagt antal av 71. Under fyraårs-

perioden 1780—1783, då verkstaden även kan uppvisa tillverkning av dragkistor, skrivbyråar, tebord, sybord, nattkommoder och toalettspelar med låda, uppgick framställningen av byråar till sammanlagt 65 stycken.

Ett betydande antal gustavianska möbler med ebenisternas signaturer har bevarats, varigenom rätt goda möjligheter föreligger att bedöma dels deras arbeten ur kvalitetssynpunkt, dels deras bidrag till stilutvecklingen här i landet. Till dessa spörsmål har författaren för avsikt att återkomma i ett annat sammanhang.

Källor: Manufakturdiv. samt Handels- och manufakturdiv. prot., Kommerskoll. ark., RA; Årsberättelser, fabriker m. m., serie I (hallrätternas berättelser), Kommerskoll. ark., RA; Stockholms snickarämbetes prot., Nord. mus. ark. — Böttiger, J., Kungl. hofschatullmakaren och ebenisten Georg Haupt (1901); Bäckström, A., Till Stockholms stolmakareämbetes historia 1664—1846, i Fataburen 1921; Lagerquist, M., Rokokomöbler (1949); Dens., Mästare utan mästestycke, i Hantverk och Kultur 1950; Åsdahl Holmberg, M., Studien zu den niederdeutschen Handwerkerbezeichnungen des Mittelalters (1950).

Les Menuisiers-Ébénistes du XVIIIe siècle à Stockholm

Les Menuisiers-Ébénistes du XVIIIe siècle à Stockholm se furent réunis comme leurs confrères à Paris dans une communauté, et pour y obtenir la maîtrise, il fallut le consentement de la communauté ainsi qu'un chef-d'œuvre approuvé. Un petit nombre d'ébénistes travaillèrent pourtant comme artisans libres en service de la maison du Roi ou chez les gens d'épée. Mais de plusieurs raisons leurs conditions ne furent pas du tout enviables, et ce fut pourquoi ces artisans libres habituellement à l'occasion demandèrent qualité de membre de la communauté.

Peu après le milieu du siècle, le nombre de maîtres de la communauté eurent augmenté très vite, avec la conséquence que, vers 1770, les maîtres sans exception commencèrent de devenir un peu restrictifs de consentir des nouveaux maîtres. Par ce fait, il exista après quelque temps plusieurs compagnons âgés cherchant d'obtenir la maîtrise mais ne pas trouvant le moyen de devenir des artisans indépendants dans un temps raisonnable. Quelques-uns émigrèrent en Angleterre, quelques-uns profitèrent du moment favorable de s'établir comme maîtres sous le contrôle de l'État, conformément à l'ébéniste suédois C.

P. Dahlström, qui se fut perfectionné chez Jean-François Oeben à Paris et qui fut retourné en Suède en 1755. En 1771, six ébénistes s'occupèrent ainsi en qualité de spécialistes libres sous le contrôle de l'État, et environs 1785 il y en existèrent dix. Selon l'exemple français, on se nomma ébéniste à la différence des maîtres de la communauté, qui portèrent seulement le titre de menuisier. Mais cette situation exista en effet très peu de temps, car déjà en 1791, tous les ébénistes firent partie de la communauté des menuisiers.

L'auteur donne ici un tableau des ébénistes de Stockholm suivant l'ordre, dont ils commencèrent de s'occuper comme maîtres indépendants. De plus, il lui a été possible en une certaine mesure de les suivre dans leur production, grâce à leur devoir, et de montrer les œuvres au contrôle de qualité et conséquemment pour l'estampillage, et de donner des informations à l'autorité immédiat concernant les conditions du travail et de la production. Un tableau montre le nombre d'ouvriers des ateliers d'ébénistes les plus importants pendant 1771-1790, un autre tableau donne le nombre de différents mobiliers fabriqués pendant 1780—1784.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Olaus Magnus och hans författarskap

Av Gottfrid Carlsson

Det är ett obestridligt men för vår självkänsla som nation en smula besvärande faktum, att man får gå fram till 1500-talet för att finna svenska författare, som i fråga om allmänt kulturell betydelse någorlunda kunna mäta sig med Saxo och Snorre Sturlasson, våra nordiska frändefolks tre århundraden dessförinnan verksamma litterära storer. Olaus Petri kan i detta sammanhang komma i fråga. Men det ligger ännu närmare till hands att tänka på Olaus Magnus, den landsflyktige borgarsonen från Linköping, som blev titulär ärkebiskop av Uppsala. I honom ha vi att se den förste svenskfödde vetenskapsman, som med sin lärda alstring vann en inte blott hela kulturvärlden omfattande utan också genom tiderna bestående ryktbarhet.

För svenskarna i gemen förblev dock *Historia de gentibus septentrionalibus* länge en väsentligen tillsluten bok trots att den genom sitt innehåll är en nationell dyrgräp, även som sådan — mutatis mutandis — jämförlig med Saxos och Snorres berömda verk. Medan *Gesta Danorum* fr. o. m. sextonde århundradet och *Heimskringla* fr. o. m. det sjuttonde gång efter annan genom översättningar

från latin resp. fornvästnordiskan ha gjorts tillgängliga för Nordens alla folk oberoende av sårnationalitet eller språkliga fackinsikter, har Olaus Magnus först i våra dagar blivit föremål för en publicitet av detta slag. Förtjänsten av att så äntligen skedde tillkommer det i Stockholm 1905 stiftade Michaelisgillet. I anslutning till ett uppslag av Hans Hildebrand men närmast på initiativ av museimannen Axel Nilsson och med Isak Collijn som drivande kraft utgavs åren 1909—1925 genom Gillets försorg en försvenskad text av *Historia*, fördelad på fyra typografiskt stilfulla band.

Men blotta översättningen är inte till fyllest i ett fall som detta. Det var i klart medvetande härom Michaelisgillets redaktionskommitté redan tidigt (1909) tillkännagav sin avsikt att till de fyra banden, när dessa omsider färdigställts, foga ett femte med »noter och kommentarier». Det skulle emellertid dröja ända till 1943, innan enighet nåddes om den lämpligaste formen för denna tankes förverkligande. Först då beslöt man nämligen att anförtro kommentarernas redigering åt en enda för uppgiften särskilt skickad vetenskapsidkare. Valet föll på

docenten i folklivsforskning John Granlund, tillika intendent (sedan 1948 förste intendent) vid Nordiska museet. Åtta mödosamma år har det kostat den sålunda utsedde att föra verket i hamn; under mellantiden har han utsänt en rad förträffliga specialstudier i ämnet, och när nu det utlovade femte bandet av *Historia* (Uppsala och Stockholm 1951) om drygt 700 sidor föreligger, bekräftar det sig till fullo och snart sagt i alla hänseenden, att just han var rätte mannen för det osedvanligt krävande uppdraget.

John Granlund är inte enbart etnolog, i det avseendet en av våra främsta. För sitt värv som kommentator var han därtöver på förhand kvalificerad genom sin solida filologiska skolning. Det är ingen tillfällighet, att han nu i en överraskande mängd av mer eller mindre betydelsefulla enskildheter har kunnat korrigera den redan förefintliga översättningen, som likväl verkställdes av utmärkta latinister; det har blivit möjligt därigenom, att han framför dessa sina föregångare förfogat över inte bara en ojämförligt större och under arbetets fortgång ständigt ökad förtrogenhet med realia i Olaus Magnus' framställning utan också över delvis djupare specialinsikter i själva det senmedeltida latinets.

Att på så många ställen en säkrare och bättre uppfattning vunnits om tolkningen av Olaus Magnus' ofta svårtydda ordasätt är redan det ett viktigt resultat av Granlunds forskning. Ännu ovärderligare är dock, att kommentatorn tack vare sin imponerande beläsenhet i antikens, medeltidens och det tidigare 1500-talets litteratur och med sin inlevelse i renässansens bildkonst förmått i största rimliga utsträckning fastställa, i vad mån Olaus Magnus' text och illustrationer äro lån-

goods eller beteckna något för *Historia* (eller det äldre verket *Carta marina*) originellt.

Åtskilliga kännare av Olaus Magnus ha visserligen före Granlund gjort beaktansvärda insatser i detta stycke; senast har Hjalmar Grape (1942, 1949) därvidlag varit verksam. Vad särskilt illustrationerna beträffar, kan — såsom Granlund upplyser — ingen mindre än August Strindberg sägas ha gjort början till ett särskiljande av långodset genom att redan 1881 (i ett brev till Hans Hildebrand) påpeka, att Hans Holbein d. y:s bibelillustrationer varit en av Olaus Magnus' källor; Gösta Berg ledde så 1934 utan kännedom om Strindbergs iakttagelse saken i bevis. Men både när det gäller bilder och text är Granlund den förste, som hela verket igenom med en i allo föredömlig intensitet och kritik har undersökt, vad som är Olaus Magnus' egentliga egendom och vad som övertagits från andra. Undersökningen har visat, att det sistnämnda är fallet på många punkter utöver vad man hittills vetat; vad texten angår ger det stora författarregister, som Granlund uppgjort, en bekväm översikt över långodsets räckvidd. Det mesta står ändock kvar för Olaus Magnus' egen räkning. Av texten är det i allt ungefär en tredjedel, som hämtats och mer eller mindre ordagrant avskrivits från andra auktorer; av bilderna återigen synas högst ett femtiotal vara helt eller delvis lånade (näst Hans Holbein d. y. har, såsom Granlund visar, Ariosto: Orlando furioso 1549 flitigast anlitats), medan däremot mångdubbelt flera måste anses vara original, som träsnidaren utfört med ledning av Olaus Magnus' egna skisser.

Tillsammans betyda alla dessa rön, att

en fast grundval har lagts för det vetenskapliga utnyttjandet av Olaus Magnus' verk. Av stort intresse särskilt från svensk synpunkt och för bedömningen av detta verks källvärde är också, att Granlund (jfr hans uppsats i *Saga och sed* 1949, s. 11) tror sig bakom Olaus' skildring av nordiska förhållanden kunna i viss utsträckning konstatera låt vara formlösa minnesanteckningar, nedskrivna medan han ännu vistades i hemlandet. Allt talar för att Granlund även här principiellt sett har träffat det rätta. Hans uppslag ger emellertid anledning till reflexioner om de levnadsskeden och omständigheter, under vilka Olaus Magnus företrädesvis kan förmodas ha satt sådana rent preliminära anteckningar på papperet.

För min del har jag svårt att tro, att det skett före den stora norrländska resan 1518—1519. Olaus Magnus vistades som vuxen ganska litet i Sverige. Om man får tro på hans självbiografiska uppgift om sjuåriga studier i Tyskland, vilka väl i så fall böra förläggas ungefär till tiden 1510—1517, har han efter barn domen och den tidiga ynglingaåldern mindre än ett tiotal år uppehållit sig på svensk mark. Under den nyssnämnda Tysklandsvistelsen förde han, såvitt man kan se, inga memorialanteckningar, som kommit hans senare författarskap till godo. Det är under sådana förhållanden knappast troligt, att han gjort det dessförinnan.

Notiserna om Västergötland i hans *Historia* kräva i detta sammanhang en särskild diskussion. Man har av gammalt fäst sig vid att han har så mycket att förtälja om Skara och om trakterna däremellan och Vänern (Källby, Kinnekulle, Aranäs, Lidköping, Läckö). Själv nämner han dock aldrig, att han besökt

dessa bygder. Att han farit genom Västergötland vid den resa till Oslo 1505, som han omvittnar, är dock sannolikt. Men då var han endast fjorton eller femton år gammal, och hans ifrågavarande skildringar från Västergötland kunna näppeligen hänföra sig enbart till det tillfället. Emellertid var hans broder Johannes Magnus i sin ungdom, säkerligen under en längre följd av år, hemmahörande just i Skara. Han synes ha studerat vid den därvarande, högt ansedda lärodomsskolan, som samlade elever från många svenska landskap och även från Danmark. Härunder har han väl på skolarers vis också gjort utflykter i den omgivande landsbygden; vi ha hans egna ord på att han den tiden ofta begav sig till Gudhems kloster (rikshistorien XVIII: 10), beläget söder om Skara. I Skara blev han så redan tidigt kanik, och när han 1512 inskrevs vid Rostocks universitet, var det som »Johannes Magni de Scaris» (för Olaus däremot anges Linköping, själva födelsestaden, som hemort vid inskrivningen i Rostock 1513). I belysning av dessa fakta är det högst sannolikt, att Johannes Magnus befunnit sig i Västergötland vid den tidpunkt på sensommaren och hösten 1510, då landskapets hövitsman Åke Hansson (Tott) stupade vid Örkellunga och då stoftet efter herr Åkes olyckskamrat, den västgötske frälsemannen Brynte Bertilsson enligt vad Olaus Magnus berättar (XVI:49, jfr XI:30 och XIII:49) fördes till vila i hembygden.

Granlund tycks taga för givet (kommentaren, s. 74; *Fataburen* 1948, s. 46 ff.), att hos Olaus i varje fall beskrivningen av Aranäs slottsruin och skildringen från Kinnekulle grunda sig på egna iakttagelser och på därmed samtidiga

minnesanteckningar. Och det finns naturligtvis en möjlighet, att även Olaus under någon tid gått i Skara skola (eller åtminstone besökt brodern där); men det enda kända biografiska faktum, som han stödja en sådan hypotes, är just den tidiga Osloresan. Med hänsyn till ovan anförda omständigheter får det nog anses säkrare att här liksom i regel eljest, när det gäller Västergötland, tänka sig muntliga eller eventuellt skriftligen fixerade meddelanden av brodern från tiden för den långa gemensamt genomlidna exilen; man vet ju, att Olaus redan då, i varje fall från 1539, planerade sitt eget historieverk. Över huvud är det tydligt, att en stor del av de etnografiska och naturbeskrivande notiserna från Norden insamlats av Olaus Magnus först efter det att han på hösten 1523 för sista gången såg sitt fädernesland.

Att annotationer från Norrlandsresan 1518—1519 förelegat för Olaus, när han i slutet av 1540-talet och i förra hälften av nästföljande decennium definitivt utformade sitt stora litterära verk, får emellertid anses ofrånkomligt, så framman inte hos honom förutsätter en erinringsförmåga av nära nog övermänsklig styrka. Men det synes vara lika ofrånkomligt, att han haft tillgång till analoga minnesanteckningar från tiden för sin verksamhet i Stockholm 1520—1522.

Först i våra dagar har det av forskningen ovedersägligen klarlagts, att han under nämnda tidsskede var kyrkoherde i Stockholms Storkyrka. Han blev det som efterträdare till den av Kristian II avsatte Peder Sunnanväder, vilken i mars 1520 hade begivit sig utrikes i Kristina Gyllenstiernas ärenden och därmed blivit förhindrad att utöva tjänsten. I den biografiska delen av den värdefulla Efter-

skrift, som Granlund nu fogat till sin kommentar av *Historia*, antages s. 567 som en möjlighet, att Olaus ursprungligen varit Peder Sunnanväders vikarie i kyrkoherdebefattningen, därtill förordnad av fru Kristina redan under vårmånaderna 1520 och mitt under försvarskampen mot Kristian II. Men denna tveksamt framkastade förslagsmening saknar varje som helst stöd i källorna och är helt osannolik för att inte säga orimlig. Olaus Magnus kan inte alls spåras i Stockholm före stadens kapitulation i sept. 1520.¹ Just den omständigheten, att han ej långt efter Stockholms övergång i Kristians våld, men först då, framträder som kyrkoherdeämbetets innehavare, är i själva verket ett fulltygande bevis för att Linköpingskaniken under vårens och sommarens förbittrade inbördesfejd, i likhet med sin stiftsbiskop Hans Brask och med den av bröderna Magnus beundrade Hemming Gadh, varit unionskonungens och inte Kristina Gyllenstiernas anhängare (jfr min avhandling Peder Jakobsson Sunnanväder, s. 92 ff.). Vad som föranledde, att han frampå hösten 1520 från Linköping förflyttades till den förnämliga ämbetsposten i Sveriges huvudstad (han var då endast trettioårig), kunna vi inte veta; men en gissning må tillåtas, att just Hans Brask och Hemming Gadh, endera eller bägge, re-

¹ I *Historia* uppger han en gång (XIII: 29), att han hade varit innesluten i Stockholm under 1520 års belägring. Men detta måste vara ett skriv- eller tryckfel för 1521 eller 1512 av samma art som det felaktiga årtalet 1519 för Sten Sture d. y:s död (XI: 24). Felet har emellertid, sannolikt genom förbiseende, lett till att Granlund i kommentaren vid ett tillfälle (s. 203, jfr s. 219) diskuterar upplysningar, som Olaus kunde tänkas ha erhållit (vid samtal med bösseskyttar) »under Stockholms belägring år 1520». Då var O. M. säkert icke i Stockholm.

kommenderat honom till denna befordran hos rikets nya överhet.

Förmodligen var han redan kyrkoherde i Stockholm och därmed stadens högste andlige dignitär, när Kristian II den 4 november kröntes i Storkyrkan; att han bevistat denna kröningsakt, den enda han i Norden någonsin kan ha varit med om, får anses indicerat genom hans korrekta och ganska utförliga redogörelse för kröningsceremonielet (XIV:6 och 7). Och att han fyra dagar senare åsåg blodbadet har han ju själv upprepade gånger betygat. Han stannade sedan trots allt i Stockholm, utövande sitt kyrkoherdeämbete under Kristians auspicer. Att han därmed fortfor ännu 1522, långt efter det att Gustav Vasas befrielsehärer på sommaren 1521 hade börjat belägra staden, framgår redan av Helga lekamens gilles handlingar och av hans bekanta självbiografiska meritförteckning. En hans egen uppgift i ett ur arkivgömmorna för ej längesedan framdraget brev till påven Paul IV 6 dec. 1555 ger ytterligare besked i saken. På grund av en där förekommande datering har jag för flera år sedan (Hist. tidskr. 1946, s. 327 not 2; Peder Jakobsson Sunnanväder [1949], s. 93) kunnat fastställa, att han var kvar i Stockholms garnison och borgerskap år 1522, då han äntligen lämnade staden, vars kapitulation vid det laget blott var en tidsfråga.

Granlund å sin sida var till en början benägen att underkänna detta rön; han förklarade, att det inte överensstämde med Olaus' av mig åberopade uppgifter i 1555 års aktstycke (Saga och sed 1949; tr. 1950, s. 2 not 4). Nu däremot ansluter han sig (s. 568) till min mening på denna punkt och godtager min källtolkning. Med hänsyn till hans i det tidigare arbetet ut-

talade skepsis men främst i anledning av frågans betydelse för mitt resonemang här nedan om Stockholmsvistelsens inverkan på Olaus Magnus' framställning i *Historia* skall jag likväl begagna tillfället att något närmare belysa vad Olaus säger i sitt högintressanta brev till Paul IV.

I den del av skrivelsen, som för oss är av intresse, omtalar Olaus, under betygande av sin stora kärlek till den heliga jungfrun, en erfarenhet, som han själv en gång på 1520-talet hade gjort om hennes underfulla nåd. Det sker i omedelbar anslutning till relaterandet av en dröm han några nätter före brevets datum hade haft. Ordalagen äro följande:

O beatissime Pater, quomodo non diligerem eam, quae in tot angustiis preteritorum annorum liberaverat me a presentissima morte et precipue, cum impiissimus rex Christiernus post occisionem quinque episcorum 1520 me eciam requireret ad mortem, tunc ipsa Beatissima Virgo die Innocentum circa auroram cum pluribus ornatis virginibus in sompnis apparuit mihi claraque voce dixit: »Noli timere, quia liberabo te et numquam te deseram» egoque lachrimans respondi: »O charissima Domina, potens es». Et ita disparuit. Et ego statim crudelium manus et metus (?)² inter XI bellicas naves effugiens et arcus ensesque obsidentium inimicorum incurrens Dei ope et dive genitricis presidio (patriam aliquando salvaturus³) incolumis evasi.

Det enda årtal Olaus nämner i denna fromma skildring är, som vi se, 1520⁴: att Stockholms blodbad skett det året var liksom blodbadet självt en över hela Europa känd sak, till vilken brevskrivaren därför utan vidare kunde anknyta i sin berättelse. Men det faller strax i ögonen, att här inte mindre än fem biskopar sä-

² Läsningen osäker.

³ Olaus antyder med dessa parentetiskt inskjutna ord en framtidsförhoppning, att han skulle kunna återföra Sverige till den rätta katolska tron.

⁴ Det var detta, som ursprungligen vilseledde Granlund; det har på samma sätt vilselett brevets utgivare, Gottfried Buschbell (1932).

gas ha fallit offer för Kristians mordlust. I verkligheten var det dock endast två stiftsöverhuvuden, som avlivades under blodbadet: Matts och Vincens. Och även om Hemming Gadh, avrättad i Finland i december s. å., blivit av brevskrivaren — som man får antaga — inbegripen bland blodsoffren, var det ju ändå inte mer än tre personer av biskoplig rang, som genom Kristians förvållande hade fått sätta livet till just år 1520. Följaktligen kan man inte komma ifrån att Olaus Magnus för att nå upp till siffran 5 måste ha medräknat ytterligare två svenska biskopar, men det kan då inte vara fråga om några andra sådana än Otto Svinhufvud av Västerås och Arvid Kurk av Åbo, vilka emellertid gingo sitt öde till mötes först år 1522. Biskop Otto dog i Stockholm på försommaren det året, å Kristians vägnar fängslad för misstankar, att han — som länge hade varit en av konungens främsta förtroendemän i Sverige — så småningom kommit att sympatisera med Gustav Vasas befrielsekamp; Olaus Magnus' nu ifrågavarande uppgift 1555 får kanske fattas som en antydning om att dödsfallet, trots motsatta påståenden (jfr Kyrkohist. årsskrift 1947, s. 16), icke hade varit alldeles naturligt. Vad så biskop Arvid beträffar, drunknade han i Bottenhavet i juli 1522, medan han var stadd på flykt till det egentliga Sverige undan Kristians hejdukare i Finland.

Att Olaus Magnus icke enbart avsåg händelserna 1520 röjer sig än vidare och fullt klart genom vad han i brevet meddelar om sina egna öden den tiden. När han — som han säger — genom Gudsmoderns ingripande då befriades ur sin svåra belägenhet, hade det skett under krigsförhållanden och på sådant sätt, att

han oskadd undkom mellan elva örlogsfartyg och belägrande marktrupper (»ob-sidentium inimicorum») pilbågar och svärd. Platsen, från vilken han sålunda lyckades taga sig ut och rädda sig, kan icke ha varit någon annan än staden Stockholm; dagen återigen var »dies Innocentium», Menlösa barns dag den 28 dec. Men år 1520 var Stockholm inte belägrat i julmånaden, krig rådde inte då kring den svenska huvudstaden, som Kristian alltjämt hade i trygg besittning. Allt stämmer däremot fullkomligt med situationen vid utgången av år 1522. Då var Stockholm helt inneslutet av Gustav Vasas, till sjöss med hjälp av de stora lybska krigsfartyg, som blott några veckor före årsskiftet (omkr. 1 nov.) hade kommit dit för att i sin mån påskynda och framtvinga stadens och slottets kapitulation.

Lägger man härtill de fakta, som äro ägnade att styrka själva dateringens trovärdighet och som strax skola anföras, kan man omöjligen betvivla, att Olaus Magnus just under dessa omständigheter och så sent som den 28 december 1522 lämnade det belägrade Stockholm. Tvivelaktigt är däremot, om han gjorde det alldeles frivilligt. En officiell lybsk rapport till hemstaden, dagtecknad Uppsala den 1 januari 1523, förtäljer, att Stockholms garnison och borgerskap kort dessförinnan hade drivit ut ett stort antal stadsinvånare, däribland »några andliga personer» och resten kvinnor, för att råda bot på hungersnöden i den hårt belägrade staden och lätta de kvarvarandes livsmedelsbekymmer (Hanserecense, 8, s. 217, jfr *ibid.* s. 277). Även Peder Swart (Edéns edition, s. 61) berättar — utan tvivel med ledning av förlorade äldre källor — om denna händelse, som

också han tidsätter till slutet av år 1522. Enligt honom var det bl. a. präster, munkar och djäknar, som då fördrevos från Stockholm av hänsyn till livsmedelsbristen.

Naturligtvis är Olaus Magnus i brevet till påven tendentiös, låt vara att detta inte inverkar på bedömningen av de detaljuppgifter jag nu har dryftat. Han döljer ju här lika omsorgsfullt som i sitt författarskap, att han själv en gång hade varit »den omilde konung Kristians» medhållare. Han döljer också beträffande de av honom omnämnda krigsfartygen och belägringstrupperna utanför Stockholm, att de kämpade mot Kristian; tydligt nog vill han intala läsaren, att de tvärtom voro i tyrannens tjänst. En annan sak är, att Olaus vid den tidpunkt, då han begav sig från Stockholm (möjligen direkt till det befriade Östergötland), inom stadens murar kan ha varit utsatt för hotelser och faror på samma grunder, som kommit att bli bestämmande för biskop Ottos slutliga öde s. å. Här om veta vi dock ingenting med säkerhet. Hans »patriotism» har i vilket fall som helst, om man dömer efter en sen eftervärlds mer eller mindre anakronistiska måttstock, inte varit utan vank. Därvidlag förblir det belysande, att han, delande de in i det sista kungatrognas umbäranden, kvardröjde i Stockholm hela aderton månader efter det att Gustav Vasas friskaror visat sig utanför staden och inlett den allt hårdare och effektivare belägringen.

Att han i Stockholm före och under denna belägring gjort anteckningar, som han sedan utnyttjat i sitt författarskap, kan i allmänhet inte strikt bevisas. Men ett påtagligt och, såvitt jag förstår, mycket starkt indicium i den riktningen står oss till buds. Det rör sig härvid om en hän-

delse, som inträffade i senare hälften av maj 1521. I sin krönika om konung Gustav berättar Erik Jöransson Tegel (jfr Granlund, kommentaren, s. 170) om en strid i och invid Västerås nämnda månad. Utan tvivel med stöd av en förlorad vederhäftig källa omförmäler han, att de kungliga trupper, som stodo kvar vid Västerås efter det den 29 april i stadens närhet utkämpade stora fältslaget, tredje dag pingst (21 maj) under dalahärens angrepp och tryck bröto upp sitt läger och sjöledes till större delen drogo sig tillbaka till Stockholm. Olaus Magnus, som här har självständigt källvärde, omtalar (VII:16; jfr VII:5) samma tilldragelse,⁵ av vilken han ger en målande skildring. Han säger, att bergsmännen och dal Karlarna gingo till strids mot fienderna »pingstdagen vid middagstiden» (in meridie diei Pentecostes) och härvid tillfogade dessa ett fullständigt nederlag. Konungens trupper, som mest bestodo av jutar, holsteinare och skottar, flydde in i förskansningarna men ledo även där till följd av de glödgade dalpilarna och slungskotten fruktansvärda förluster; en mängd av de så grundligt besegrade krigsmännen fördes sedan, sårade och ofta ohyggligt lemlästade, ombord på ett fartyg till Stockholm, där Olaus med egna ögon bevittnade deras elände — det var ett »spectaculum miserabile».

Jämför man nu Tegels tidsuppgift med Olaus Magnus', visar sig en god överensstämmelse. Den ifrågavarande striden har — det våga vi i enlighet med den senares framställning antaga — begynt pingstdagen den 19 maj, och två dagar

⁵ Om fältslaget den 29 april antyder Olaus däremot inte någon kännedom. Granlund har på denna punkt (kommentaren, s. 162) missuppfattat hans framställning.

senare (21 maj) har den resulterat i att de slagna övergåvo sitt läger och drogo bort. Men hur har Olaus kunnat vara så säker på att det var pingstdagen »vid middagstiden» som striden tog sin början? Enbart en minnesbild kan det här inte vara tal om: den precisa uppgiften låter oss utan vidare ana en skriftlig förlaga, som i så fall rimligtvis bör ha härrott från honom själv och avfattats när de stackars invaliderna i hans åsyn infördes till Stockholm. Då har händelsen — som inte hörde till befrielsekrigets i det stora hela mest anmärkningsvärda episoder — varit aktuell, och då bör den ha lockat till en uppteckning, innefattande vad man i Stockholm genom autopsi visste eller av de flyende krigarna erfor i saken. Att tilldragelserna gjort ett djupt intryck på huvudstadens kyrkoherde är ju uppenbart.

Men vare sig Olaus skrev direkt ur minnet eller med ledning av egna samtida excerpter, har den tvååriga vistelsen i Stockholm haft en betydelse för hans lärda arbete, som knappast kan överskattas. Med rätta framhåller Granolund (s. 567), att den lämnat stoff till många av de kulturhistoriska skildringarna rörande stadens militära försvar men också av dess mer fredliga liv, dess byggnadsskick, handeln på fisktorget och varjehanda seder och bruk. Härutöver må blott inskärpas, att erfarenheter från Stockholmstiden utan ringaste tvivel ligga bakom mycket, som till synes alls icke hänför sig till Stockholm eller till författarens egna hägkomster. Så t. ex. är det ingen tillfällighet, att Olaus så ofta — mest i nionde och elfte böckerna — avhandlar just belägringsförhållanden, som han härvid i påfallande stor utsträckning ser ur speciellt de belägrades

synpunkt. Åtskilligt av vad han i olika sammanhang säger om försvar och anfall vid belägringar och om livet i inneslutna borgar och städer har sin direkta motsvarighet i samtida källors vittnesbörd angående Stockholms belägring 1521—1523. Man kan lätt konstatera detta genom en jämförelse med de fakta och källhänvisningar Carl-Fredrik Corin meddelar i sin studie Kampen om Stockholm 1521—1523 (Samf. S:t Eriks årsbok 1928), som Granolund ingenstädes tycks ha citerat.

Om denne inte funnit anledning att verkställa en sådan systematisk jämförelse, har han däremot (s. 165, 210 och flerstädes), just när det gäller nämnda belägring, påpassligt konfronterat uppgifter hos Olaus Magnus med en del notiser hos Peder Swart, vilka härigenom på ett intressant sätt belysas och i viss mån styrkas.^{5a} Dock har man nog intrycket, att Granolund i kommentaren inte till fullo gjort klart för sig vad Olaus' drygt tvååriga verksamhet i Stockholm helt enkelt måste ha betytt för skildringarna i *Historia*. Han talar exempelvis (s. 165, jfr s. 261) om »muntliga berättelser» som källa för Olaus' framställning i sådana sammanhang, där författarens egna iakttagelser och personliga minnen från Stockholmstiden utan tvivel vore en mera adekvat beteckning för det sannolika källunderlaget. Ett annat exempel, låt vara av helt oväsentlig art: i kommentaren s. 347 heter om den av Olaus Magnus omnämnde, åren 1521—1523 tjänstgörande borgmästaren i Stockholm Klaus Boye, att Olaus »kan ha träffat honom»

^{5a} Jfr på denna punkt K. Wijkholm, Källkritiska studier till Gustav Vasatidens historia (1942), s. 52 f. (angående Sören Norbys framtöt mot Stockholmsskären).

i Helga lekamens gille. I själva verket är det ju en given sak, att kyrkoherden i Storkyrkan stod i ständig beröring med denne ledande magistratsmedlem och, allra helst under belägringen, hade otaliga tillfällen att träffa samman med honom. Bekantskapen dem emellan tarvar alltså ingen dokumentering; i motsats till vad Granlund uppger var Klaus Boye dessutom såvitt man vet icke medlem av Helga lekamens gille.

Att i ett så ovanligt stort och vittomspännande arbete som Granlunds enstaka misstag kunnat insmyga sig i detaljuppgifterna trots den omsorg, med vilken författaren-kommentatorn vinnlagt sig om en i allo tillförlitlig framställning, är helt naturligt. Jag återkommer härtill senare. Blott ett sådant misstag av mera allvarligt slag med hänsyn till Granlunds huvuduppgift torde emellertid vara att anteckna, och där gäller det *Carta marina*.

I Rig 1951, s. 127—131, har bibliotekarien Josef Haglund publicerat en uppsats »Har biskop Hans Brask utarbetat en karta över Norden?» Han dryftar här ett par av gammalt kända brev från den polske kartografen och historieskriivaren Bernhard Wapowski till biskopen i Kulm Johannes Dantiscus, daterade Kraków den 5 resp. 15 mars 1533. I skrivelsen av sistnämnda datum säger Wapowski, att han från Danzig (»ex Gedano») väntade en karta över Norden »a reverendissimo domino Lincopensi, quam ut audio summa diligentia perfecit». Alla forskare, som hittills kommenterat detta uttalande, ha tveklöst varit eniga om att den »reverendissimus dominus Lincopensis», som från Danzig skall tillsända Wapowski ifrågavarande »charta», av samme svenske prelat med stor omsorg

utarbetad och fullbordad, inte är någon annan än Hans Brask. Haglund avvisar den sålunda vedertagna uppfattningen. Han »vågar med till visshet gränsande sannolikhet påstå», att talet om biskop Brask som kartograf är en genom missförstånd tillkommen fantasiprodukt: Wapowski har i verkligheten avsett Olaus Magnus, som alltså redan 1533 skulle ha varit mer eller mindre färdig med sin först år 1539 av trycket utgivna *Carta marina*.

Det är lätt att se, att Haglunds teori är förfelad. Redan biskopsepitetet »reverendissimus» är ett svårt hinder för antagandet, att Olaus Magnus, som då ännu ej nått någon högre ställning på den kyrkliga rangskalan (han var blott titulär domprost i Strängnäs), skulle vara åsyftad. Men fullkomligt avgörande är, att vederbörande kallas »dominus Lincopensis», utan namns nämnande. Det betyder i tidens terminologi helt enkelt biskop en i Linköping,⁶ och då kartan skulle komma från Danzig, måste det utan ringaste tvivel vara fråga om den i Weichselstaden sedan 1527 bosatte Hans Brask. Just med hänsyn till dåtida brevstil och titelväsen är detta absolut säkert.

Följaktligen är det med orätt som Granlund nu i sin Efterskrift (s. 572) utan vidare accepterar Josef Haglunds resonemang och därav själv drar vissa slutsatser rörande de etapper, i vilka *Carta marina* bör ha kommit till. Det ha-

⁶ Jämför bland mängden av exempel en hel rad sådana i en brevpublikation, som icke kan vara Haglund obekant: J. Kolberg, *Aus dem Leben der letzten katholischen Bischöfe Schwedens* (1914), s. 29 ff., 42 f., 47. Se även Buschbell, s. 25, 26, 32, 43, 100. — Om Wapowski åsyftat Olaus Magnus, skulle han ovillkorligen ha skrivit »magister Olaus Magnus» (eller »magister Olaus Magnus Gothus»), kanske med tillägget »Lincopensis» eller »prepositus Strengenensis».

de onekligen varit önskvärt, att standardverket om Olaus Magnus i stället, om ock i korthet, dryftat det av Wapowskis uppgift betingade spörsmålet, i vad mån förarbeten av Hans Brask kunna tänkas ha legat bakom Carta marina. Wapowski kan givetvis ha varit oriktigt underrättad om den gamle Linköpingsbiskopens kartografiska verksamhet, men med all sannolikhet visste han vad han talade om, och det är dessutom ett faktum, att Hans Brask och Olaus Magnus åren 1527—1537 med vissa avbrott ständigt, väl oftast dagligen, umgingos med varandra under sin gemensamma vistelse i Danzig. Att Hans Brask var en grundlärd man med sällsynt mångsidiga intressen och kunskaper är ju också välbekant; det är därför allt annat än orimligt, att han syselsatt sig även med kartografiska problem.

Granlunds misstag på denna punkt sammanhänger med en viss svaghet i hans orientering åt den i hävdvunnen akademisk bemärkelse rent historiska sidan. Det finns en del vittnesbörd härom i kommentaren, låt vara rätt fåtaliga i jämförelse med den överflödande mängden av riktigt återgivna fakta. Olaus Magnus' *Historia* är i sig själv encyklopedisk; hans kommentator ådagalägger också en i bästa mening encyklopedisk lärdom, och om denna inte alltid kommit till sin rätt, ligger häri ingenting överraskande. Motstatsen vore mera ägnad att väcka förvåning.

Åtskilliga av de småfel jag syftar på ha tydligt nog sin huvudsakliga förklaring i missöden under korrekturläsningen. S. 219 får konung Birger Magnusson fadersnamnet Valdemarsson, s. 269 uppträder Ivar Axelsson (Tott) under sin broder Erik Axelssons namn. S. 220 talas

det om slaget vid Brännkyrka 22 juli 1519; rätta datum är 27 juli 1518. På andra ställen i kommentaren finner man i dessa fall de korrekta namnen resp. det riktiga årtalet. Förhållandet är detsamma med de i visst hänseende indekvata notiserna om Hemming Gadh s. 47, vilka äro att jämföra med de fullt riktiga s. 211. S. 376 förväxlas Rostock med Strassburg; s. 522 presenteras oriktigt den i skotsk 1200-talshistoria ryktbara norska kungadottern Margareta som en prinsessa av Skottland, eskorterad till Norge 1290.

Mera anmärkningsvärda äro de genealogiska felaktigheter rörande svenska förhållanden, som ibland förekomma i kommentaren. S. 330 avhandlas konung Karl Knutssons av Olaus Magnus omförmälda, år 1470 ingångna giftermål med sin frilla Kristina Abrahamsdotter. Den sistnämnda kallas här av obegriplig anledning Kristina Rosenhane och begåvas i sin förbindelse med kungen inte bara med sonen Karl Karlsson utan också med en dotter Anna, som säkert aldrig har existerat. Granlund måste på denna punkt — där framställningen även eljest råkat bli mindre lyckad — ha litat till föråldrad och värdelös litteratur, okänt vilken. Han citerar visserligen de moderna undersökningarna i ämnet men i stort sett utan att ha rådfrågat dem. Sitt ursprung från längesedan föråldrade litteraturuppgifter förråda också hans notiser s. 329 (jfr s. 78) om »ätten Roos» och om 1500-talsmannen Göran Johansson (Rosenhane)⁷ med därtill fogade reflexioner.

En annan och helt naturlig sak är, att på åtskilliga ställen tillägg — och emel-

⁷ Se om denne G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 6 (1931), s. 481 med litteraturhänvisning s. 485.

lanåt, i samband härmed, även korrigeringar — kunna göras till kommentaren. Blott några få exempel skola här anföras. S. 46 f. dryftas det kapitel hos Olaus Magnus (I:32), i vilket Peter Astronomus' år 1507 (ej 1506, se Nord. tidskr. för bok- och biblioteksväsen 1920, s. 55 f.) fullbordade domkyrkour i Uppsala beskrives. Här kunde med fördel hänvisning ha skett till ett påpekande i litteraturen (samma tidskr. 1918, s. 236 f.) om det logiska sambandet mellan berättelsen om konsturet och de i kapitlets fortsättning förekommande uppgifterna om Hemming Gadh, utvald biskop i Linköping, och om den likaledes utvalde biskopen i Skara Bero de Ludosia. S. 175 f. kommenteras Olaus' framställning rörande Mora sten, Sveriges motsvarighet till den berömda skotska hyllningssten, som nu finns i Westminster Abbey. Granlund erinrar här om en uppgift av Johannes Messenius, enligt vilken Karl Knutsson 1450 eller 1451 skulle ha bortfört Mora sten till en kulle i närheten. Därmed bör jämföras vad en medeltida källa, det otryckta Kalendarium Strengnense (i handskriften A 28, Kungl. biblioteket), har att förtälja i saken. På det ifrågavarande stället meddelas först, att kung Karls drottning Katarina avled i Stockholm den 7 sept. 1450 och begrovs i Vadstena. Så följer omedelbart denna anteckning. »Et eodem anno in estate fuit lapis Mora steen translatus de Moro eng.» Den gamla kungastens avlägsnande från Mora äng skulle alltså ha skett på sommaren 1450.

Olaus Magnus framhåller (XIII:18), att läkare, »prudentes medici», voro sällsynta i Norden. Kommentatorn belyser detta s. 297 genom uppgiften, att »fram till år 1524, då O. M. lämnat Sverige,

känna vi icke namnet på mer än tre läkare i egentlig bemärkelse i vårt land». Tyvärr saknas här källhänvisning, vilket försvårar kontroll.^{7a} I själva verket får Sveriges medeltida läkarhistoria alltjämt anses vara utforskad; icke utnyttjade bidrag i ämnet kunna hämtas bl. a. från Sturearkivet (nu i riksarkivet).^{7b} S. 383 omnämnes »det första kända medicinska arbetet av en svensk författare, västerås-biskopen Benedictus Kanutus». Det är riktigt, att en Benedictus Kanuti på 1460-talet en mycket kort tid var (utvald) biskop i Västerås, men om denne eller över huvud någon nordisk man verkligen var den ifrågavarande skriften auktor är minst sagt tvivelaktigt (se I. Collijn i Nord. tidskr. f. bok- och biblioteksväsen 1927, s. 89 ff., och G. Ekström, Västerås stifts herdaminne, I, s. 174).

S. 301 f. framlägger och motiverar Granlund den intressanta förmodan, att Olaus Magnus under sin samvaro i Rom med Peder Månsson 1524 tagit del av dennes Bondakonst. Vad Peder Månsson i det a. st. citerade Förspråket till Bonda-

^{7a} Jfr numera Toni Schmid, Medicinsk lärdom i det medeltida Sverige, Fornvännen 1951, s. 310. (Tillägg i Korrekturet).

^{7b} En tysk »doktor Johannes Horne» skrev till riksföreståndaren Svante Nilsson 21 nov. 1506 och erinrade om att han under sin senaste vistelse i Sverige hade i Kalmar botat den då dödssjuka riddaren Sten Kristiansson (Oxenstierna) men aldrig av patienten fått betalt för sin konst och möda. Sturearkivet, nr 794. Doktor Hornes ifrågavarande besök i Kalmar torde vara att hänföra till en tidpunkt, som ligger högst omkr. fyra år före brevets datum; om Sten Kristianssons sjukdom se H. Gillingsstam, Ätterna Oxenstierna och Wasa under medeltiden (1952), s. 546. — En doktor i medicin var 1510 verksam dels i Uppsala, dels hos riksföreståndaren herr Svante. Bidrag till Skandinavien historia ur utländska arkiver, utg. af C. G. Styffe, 5 (1884), s. 393. Ytterligare upplysningar till vår senmedeltida läkarhistoria finnas i Sturearkivet nr 302 (20 dec. 1502) och nr 1605 (16 nov. 1506).

konst säger om den samtida stora finska (finländska) utvandringen till Riga och Reval bör numera jämföras med Paul Johansens viktiga hithörande forskningsrön i »Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland» (Stockholm 1951), särskilt s. 21 ff.

Det från historisk synpunkt inte minst beaktansvärda hos Olaus Magnus är hans uppgifter om eller anspelningar på sådant, som tilldragit sig i Sverige efter hans egen svenska tid. Hit hör exempelvis hans visserligen kortfattade notis om Gustav Vasas kröning 1528 (VII:5). Den sammanställs i kommentaren s. 162 med Peder Swarts något utförligare, utan tvivel på fullgoda källor grundade skildring av denna kröningsakt. Men under det att Peder Swart talar om sju (sex) närvarande biskopar, meddelar Olaus Magnus — som då vistades i Danzig och hade kontinuerlig tillgång till pålitliga underrättelser från hemlandet — att kröningen verkställdes »a tribus Episcopis sanctæ Romanæ Ecclesiæ communionem habentibus». Det bör här tilläggas, att skillnaden mellan Olaus och Peder Swart i fråga om antalet vid ceremonien medverkande biskopar har sin mycket naturliga förklaring. Den rätttrogne katoliken Olaus Magnus bortser nämligen helt från de biskopar, som erhållit ämbetet utan påvligt bemyndigande (Magnus Haraldsson, Magnus Sommar, Märten Skytte).⁸ Det är på detta sätt hans siffra blir endast 3, men sålunda

uppfattad är hans framställning utan tvivel riktig: biskop Peder Månsson i Västerås, biskop Ingemar i Växjö och den i Sverige verksamme titulärbiskopen av Gardar (på Grönland), nederländaren Vincens Kampe ha allesammans assisterat vid kröningen.

Av mycket stort intresse är Granlunds rön s. 25 f. (jfr Fataburen 1946, s. 121 ff.), att Olaus Magnus' illustrerade berättelse om vadersolar (I:14 och 15) går tillbaka på det ryktbara halofenomen, som visade sig i Stockholm 1535. Det synes rent av möjligt, att Olaus, som då alltjämt vistades i Danzig, från Stockholm erhållit en tecknad skiss av järtecknet i fråga. Mycket ovisst är däremot, om Granlund har rätt i sin förmodan, att Olaus Magnus i detta sammanhang anspelar på rättegången mot reformatörerna 1539.

Vår granskning är avslutad. Den har delvis fått formen av kritik och därvid i viss mån varit ensidig, eftersom Granlunds beundransvärda prestation skärskådats huvudsakligen från historievetenskaplig synpunkt. Utan tvivel hade det varit till fördel, om en fackman på det egentligen historiska området hade anlitats för en översyn av den stora kommentaren före tryckningen. Sådan den föreligger, är denna kommentar inte dess mindre av utomordentligt värde. Den innehåller en rikedom av betydelsefullt och väl sovrat kunskapsstoff, som hämtats inte blott från en lång rad av humanistiska discipliner utan också — på grund av det kommenterade arbetets art — från naturvetenskaperna. Det är en stor gåva, som docenten Granlund och genom honom Michaelisgillet nu har överlämnat till forskningen och till den kulturhistoriskt intresserade allmänheten.

⁸ Å s. 323 i kommentaren (uttalandet om Laurentius Petris vigning till ärkebiskop 1531) synes Granlund i viss mån sammanblanda det påvliga bemyndigande, som enligt katolsk ordning krävdes vid biskopstillsättning, med »apostolisk succession»; denna var en helt annan sak, och dess fortbestånd i Sverige även efter reformationen har Olaus Magnus veterligen aldrig förnekats.

Olaus Magnus und sein Werk

Der Artikel ist im wesentlichen als Besprechung eines neuerschienenen, für die nordische und europäische Kulturgeschichte bedeutungsvollen Buches von dem schwedischen Ethnologen John Granlund, Stockholm, aufzufassen. Es handelt sich um einen von Granlund verfassten Kommentarband (Uppsala und Stockholm 1951; XII + 706 Seiten) zu der in den Jahren 1909—1925 herausgegebenen schwedischen Übersetzung von Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus* („*Historia om de nordiska folken*“). In der vorliegenden Besprechung werden die ausserordentlichen Verdienste der Forschung Granlunds hervorgehoben, wobei der gegenwärtige Artikelverfasser ganz besonders auf die Art hinweist, in welcher Granlund die wirklich originalen Bestandteile in Olaus Magnus' *Historia* von dem literarischen (und künst-

lerischen) Leihgut unterscheidet. Der Artikel tritt grundsätzlich der Meinung Granlunds bei, dass sich Olaus Magnus in der Schilderung nordischer Verhältnisse z. T. von eigenen Aufzeichnungen aus der Zeit vor 1524 bedient hat. Am Ende des Aufsatzes werden gewisse Einzelheiten in den Kommentaren Dr. Granlunds ergänzt oder kritisch gestreift. Hier wird u. a. die von Josef Haglund (Rig 1951; in Bezug auf Olaus Magnus' *Carta marina*) verfochtene und nun auch von Granlund vertretene Auffassung, eine Äusserung des polnischen Gelehrten Bernhard Wapowskis im J. 1533 beziehe sich auf Olaus Magnus und nicht — wie jedoch die Worte Wapowskis unwiderleglich beweisen — auf den Bischof von Linköping Hans Brask († 1538), zurückgewiesen.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

ERNST MANKER: *Die lappische Zaubertrommel. Eine ethnologische Monographie. I. Die Trommel als Denkmal materieller Kultur.* 888 s., 870 ill. *II. Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens.* 447 s., 157 ill. Acta Lapponica I och VI. Stockholm 1938 och 1950. Inb. 100:— per band.

Ernst Mankers föresats, när han utarbetade sina två mäktiga volymer om lapparnas trummor, var att presentera sitt källmaterial så att det skulle bli onödigt för forskaren att gå till själva föremålen. Så betydelsefulla kulturdokument eller för att tala med Edgar Reuterskiöld "religiösa urkunder" som lapptrummorna äro, är det en allvarlig målsättning, som inte allenast kräver det yttersta av en vetenskapsmans kapacitet utan även en publicering av materialet, som motsvarar syftet. Efter en genomgång av hela verket i ett sammanhang är jag för min del beredd att utan tvekan konstatera, att författaren lyckats med sin uppgift. Hans terminologi är klar och redig, bilderna komma utomordentligt väl till sin rätt och teckningarna äro av högsta kvalitet.

Innehållet i båda volymerna är disponerat likformigt. Först omtalas och diskuteras det litterära källmaterialet. Därpå följer en ingående komparativ analys av alla kända bevarade trummor med deras tillbehör, hammare och visare, och slutligen följer en fullständig monografi över varje enskild trumma. Sammanlagt erhålla 81 lapptrummor en i görligaste mån komplett monografi. Den första volymen behandlar trummorna ur teknisk synpunkt, den andra bilderna på trumskinet och deras betydelse.

I cirka tre hundra år ha lapptrummorna varit föremål för vetenskaplig forskning. Varje trummas historia är också ett stycke lärdomshistoria. Manker har haft att ta ställning till många åsikter och synpunkter. Ytterligheterna torde representeras av Atlanticans författare

Olov Rudbeck, som lät trummorna ha sin härstamning i svensk forntro, och språkforskaren Sigurd Agrell, död året innan första volymen utkom, som lät alla trumtecknen ha sin rot i antik mysteriereligion. Vi veta, att lapptrummorna bilda ett led i den långa kedjan av schamantrummor, som ha en cirkumpolär utbredning från Lappland till Östgrönland, och Manker ser som en av sina väsentliga uppgifter att i sin behandling av trummorna skilja ut det specifikt lapska å ena sidan, det gemensamma arvet och de daterbara influenserna å den andra. Ur teknisk synpunkt delar Manker de lapska trolltrumorna i två huvudtyper: ramtrumman, gjord i svepteknik (endast två bevarade trummor avvika tekniskt), och skåltrumman, tillverkad i en urholkningsteknik. Både sveptekniken och urholkningstekniken tillhöra av ålder lapparnas hantverksvanor. Att uppvisa en "utveckling" från ramtrumma i svepteknik till skåltrumma, som Manker försökt hävda, är en omöjlighet och får väl snarast ses som ett offer av författaren åt vissa etnologers litet naiva försök att utan hänsyn till olika tekniker uppställa utvecklingsserier, korsningsformer och dylikt. Det viktigaste är det som kunnat fastställas, nämligen att skåltrumman är specifikt lapsk, och att dess utbredning ligger i ett bälte norr om ramtrummans.

Specifikt lapsk är också visaren, dvs. det lilla redskap som under trummandet flyttade sig på trumskinet och för nåiden, den lapske magikern, slutligen visade makternas vilja genom att stanna vid en viss figur eller i övrigt betedde sig på ett sätt, som kunde ge honom ledning. Av intresse i detta sammanhang är den visare som kom i dagen i ett offerfynd från Rendalen i Hedmark i Norge. Fyndets datering gör det sannolikt att den traditionella visaren användes även till den trumma som är den äldsta av alla litterärt omtalade, nämligen den i *Chronicon Norvegiae* från slutet av 1100-talet, ehuru visaren ej är omtalad i

denna källa. Man saknar i diskussionen den viktiga beskrivningen av de ryska lapptrummornas användning från 1550-talet. Se Anglorum navigatio ad Moscovitas auctore Clemente Adamo i Rerum Moscoviticarum auctores varii. Frunkfurt 1600, sid. 153.

Även med avseende på trummornas funktion pekar Manker på det specifikt lapska. Han utgår från att lapptrumman en gång i likhet med den sibiriska schamantrumman var allenast ett exaltationsinstrument, intill dess man kom på den idén att måla bilder på membranen. Såväl de äldsta i litteraturen omtalade trummorna som de i fynd bevarade ge vid handen, att trumskinnnet varit målat med figurer. Manker försvarar mera värtaligt än strikt vetenskapligt tanken på, att trummornas målning är en ursprunglig lapsk kulturgärning, som uppstått spontant utan förebilder från nordborna i övrigt och utan samband med sibirisk trummålning. Det må vara så. Dem som hävda motsatsen åvilar en starkare bevisföring än den som hittills presterats. Diskussionen om målningen synes mig emellertid gå vid sidan om kärnproblemet, som är detta: varifrån och genom vilka impulser blev lapptrumman divinatorisk. Det är lapptrummans divinatoriska syfte, som kräver målningen. Att sibiriska trummor målats kan ju ha skett av andra skäl. Men utan målningen saknade lapptrumman sin huvudfunktion. Enligt min mening har Manker klarare än någon av sina föregångare framhävt lapptrummans karaktär av spåtrumma, dess betydelse för det praktiska livet, för jakten och renskötseln, för att utvälja offerdjur, när gudarna måste blidkas med offer, för att angiva vad slags offer som var lämpligt t. ex. när det gällde att rycka en sjuk undan dödsriket osv. Vi sakna inte, att författaren inte som jämförelsematerial ställer inför våra ögon de avbildningar av den sibiriske schamanens föreställningsvärld, som schamantrumorna framför allt i Altaiområdet bära vittnesbörd om. Men jag har en känsla av att läsaren för att bedöma Mankers ståndpunkt saknar fullt klart besked om, huruvida dessa sibiriska trummor hade någon funktion utöver den att vara ett hjälpmedel för schamanen att komma i extas och på telepatisk väg skaffa sig den kunskap och hjälp, som hans klientel väntade av honom. Skulle det visa sig, att den målade sibi-

riska schamantrumman, trots att den har ett helt annat slags målning än den lapska, också ehuru utan visare vore divinatorisk, blir tanken på självständig uppkomst mera diskutabel.

I väsentlig grad har Manker reducerat uppfattningen om lapptrummans användning i den svarta magins tjänst. Påfallande få trumtecken tyda på detta. Det synes huvudsakligen vara Johan Randulf (1723), som med sina kommentarer till avbildningarna på en trummembran aktualiserat tron på att lapptrumman rådfrågats för att sända ut trollskott, finnskott, gandpilar och vad det heter allt. En av Randulfs källor synes i detta fall enligt min mening ha varit Claussøn Friis, Norrigis Bescrifulse, ed. Storm 1881, sid. 400, vars sagesman med våldsamma överdrifter berättat de närboende norrmännens sägner om lapparnas illvilja och förmåga att på magisk väg sända ont över folk och få.

Först när den schamanistiska kulturen i Lappland på 1600-talet deklinerar, finna vi, att en och annan lapp avslöjat trumtecknens betydelse och uppenbarligen i vissa fall givit autentiska tydningar. Forskning och spekulation ha tagit vid, när autenticiteten ej räckt till. I fråga om trumtecknens tydning har Manker gått fram med varsamhet och klokhed. Läsaren gives alla till buds stående möjligheter både att följa diskussionen om tecknens betydelse och själv bilda sig en mening. Mankers egen uppfattning är i regel välgrundad. Bland annat visar han, att trumfigurernas symbolism blivit överskattad, att ett naturalistiskt framställningssätt efter hand går mot en geometriskt förenklad stilisering, att tecknarna rört sig fritt utan att slaviskt kopiera, och att trumfigurerna stå i förhållande till det dagliga livet och dess behov. Hur nära trumfigurerna kunna ansluta till verkligheten visas t. ex. av Mankers lilla studie av rengärdesfigurerna på en rad sydliga trummor inom en och samma trumtyp. I själva verket har man här ett etnologiskt bildmaterial av stort värde. Inom parentes sagt ha de sydliga trummorna, särskilt de av Åseletyp, ett mer omedelbart och levande innehåll, medan de nordligare trummorna i allmänhet ha något torftigare och mera abstrakta bilder.

Alla mera betydande lapska mytologiska gestalter och motiv äro representerade på trum-

morna. När det gäller den lapska religionen sådan den avspeglar sig på trummorna har Manker, så långt jag förstår, gjort många fina iakttagelser och distinktioner. Att en del frågor bereda forskaren svårighet beror här som oftast på att källorna äro oklara. Mankers ytterst omsorgsfulla redogörelse för källäget är för varje djupare inträngande ovärderligt. Jag tänker, för att bara nämna ett exempel, på den ytterst fängslande framställningen av lapparnas dödsrike med dess tre skikt. Det råder intet tvivel om, att varje forskare som befattar sig med lapsk och nordisk forntid och etnologiska och religionshistoriska sammanhang har det största gagn av Mankers bildatlas över trumfigurerna. Den är i likhet med första volymen präglad av sin upphovsmans känsla för vetenskaplig akribi, konstnärlig balans och betydande människokunskap.

John Granlund

GUSTAV RÄNK: *Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker. I—II.* — Skrifter utgivna av Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms högskola. 2—3. Tierp 1949, 1951. 136+239 s., ill. Häft. kr 32:—.

Prof. Ränks ovannämnda verk fick enligt författarens uppgift sin upprinnelse i det intresse som väcktes hos honom vid studiet av hittills föga beaktade detaljer i de östeuropeiska och speciellt estniska allmogebostädernas inredning och funktionella indelning. Till dessa hör bl. a. bostadens kultplats, som överallt i Nordeuropa har haft sin sedvanliga plats i bostadens bortre del. Vid detta etnologiska problem har finska forskare redan tidigare fäst uppmärksamheten, bl. a. har Uno Harva konstaterat att denna kulturföreteelse sträcker sig från de europeiska bondstugorna ända till de primitivaste bostäderna i norra och östra Asien. Utredningen av detta problem ledde författaren in på frågan om funktionen hos bostadsplanens alla olika delar, m. a. o. konstaterandet av ett system i användningen av bostadens utrymmen och en utredning av hithörande ekonomiska, sociala och religiösa faktorer. Ränks självtagna forskningsuppgift, som hänförde

sig till ett vidsträckt område hos de östeuropeiska bondefolkerna och de nordeurasiska jägar- och herdefolkerna, är ett rikt fasetterat tema. Förutom på författarens egna iakttagelser i Estland och dess grannområden, bygger undersökningen på en omfattande, till största delen ryskspråkig litteratur. Redan i verkets första del, som behandlar den östeuropeiska (n. b. östersjöfennernas, finlands- och estlandssvenskarnas, de baltiska folkens, ryssarnas och de i östra Ryssland bosatta finskugriska folkens) bondestugans (rökpörtets) rumsuppdelning, finner man flera intressväckande forskningsresultat. Sålunda konstaterar författaren att vissa av bostadens konstruktionsdetaljer (t. ex. takbjälkarna) har utgjort ramen för rummets indelning. Detta kan observeras i golvytans uppdelning i längdriktningen i en manssida och en kvinnosida; ugnen, som vanligen ligger i hörnet till höger om dörren, hör därvid till kvinnosidan. Utmärkande för detta system var, att familjens bädd låg på kvinnosidan och det gemensamma matbordet på manssidan. I senare tider har bordet vanligen stått i manssidans bortre hörn. Författaren anför dock sannolikhetsskäl för, att det gemensamma matbordet ursprungligen har stått, visserligen på manssidan, men vid sidoväggen mitt emot ugnen, och varit avsett endast för männen, medan kvinnorna åt för sig i sin egen stughalva. I manssidans bortre hörn, där fordorn hemkulten hade sin plats, hade man ursprungligen bord endast vid fester. Detta hörns helighet gjorde det under äldre tider tabu för kvinnorna.

En annan intressant iakttagelse är, att den östeuropeiska stugan även på tvären var uppdelad i två eller tre bestämda golvytor, vilka var socialt graderade; den bortre stugvårdades högst och dörrsidan lägst. Även i detta fall har takbjälkarna e. d. bildat gränser för golvytans uppdelning. Det är intressant att i Ränks avhandling konstatera, hur de olika östeuropeiska bondefolkerna har haft liknande beteenderegler i avseende på hur långt in i stugan främmande t. ex. friare, fick komma, utan att bryta mot tradition och etikett.

Författaren har ägnat stor uppmärksamhet åt stugans exklusivaste del, manssidans bortre hörn, som låg diagonalt mot ugnen. Som sagt

konstaterar författaren, att matbordet är en ganska sen nykomling på denna plats. Bordsändan uppe i det heliga hörnet har i varje fall hos de olika folken såväl vid måltiderna som överhuvudtaget i hemlivet varit förbehållen husbonden; där har även de förnämligaste manliga gästerna placerats. Men för övrigt har den varit tabu både för främmande och för kvinnor. Sittordningen vid familjens gemensamma matbord har varit bunden vid olika seder; det rikligaste materialet får forskaren självfallet ur storfamiljen.

Författaren påvisar, hur förunderligt väl det bortre stughörnets helighet har bevarats hos den nu levande grekisk-ortodoxa befolkningen, men hur det även hos lutherska bönder (t. ex. Finlands svenskar) har kvarlevat reminiscenser av forntida föreställningar i detta sammanhang. Man kan nämna, att helgonbilderna har uppfattats som gårdsråens (förfädernas) symboler och att de uppvaktades med offer och böner (t. ex. i Karelén och Ingermanland). Författaren har i varje händelse ådagalagt, att man i särskilda betydelsefulla situationer utfört till karaktären hedniska kulthandlingar i stugans heliga hörn, såsom t. ex. vid bröllop, nybyggen, dödsfall, vissa årstidsfester och jordbruksceremonier och vid björnfester. Enligt Ränks utredning har det heliga hörnet, även när folket övergått till kristendomen, mer eller mindre tydligt uppfattats som gårdsråens, dvs. de dödas hemvist, där man ännu nyligen offrade vid särskilda tillfällen. Författaren har i dessa frågor kunnat stödja sig på andras forskningar. Nämnas kan särskilt prof. Martti Haavios vidlyftiga verk om de finska gårdsråen (1942).

Av betydelse för Ränks forskningar är votjakernas och tjeremissernas offerhus (*kuala, kua*), ett fyrkantigt eldhus, som sommartid även användes som kokplats och matrum; tidigare har en liknande byggnad varit daglig bostad. Eldstaden ligger mitt i rummet, och huset liknar alltså i detta avseende de primitiva nordeurasiska tältbostäderna, som författaren behandlar i andra delen av sitt verk. Därför ger dessa offerhus en trovärdig bild av golvytans funktionella indelning i de östeuropeiska bondstugorna under äldre tider. Särskilt U. Harva har under sina forsk-

ningsresor ägnat uppmärksamhet åt dessa hus' inredning; hela bortre delen är avsedd för kulthandlingar och är utan väggbank. I bortre vänstra hörnet eller mitt på bakväggen fanns vanligen en hylla, där offren till släktens döda lades. Huset var på längden delat i två delar; den vänstra var männens, den högra kvinnornas sida, dvs. det heliga hörnet blev även där på männens sida. Bakväggens helighet gjorde, att matbordet och alltså även huvudsätet ej kunde stå där. Matbordet stod i stället i ett av dörrsidans hörn och huvudsätet var någonstans vid detta. Kvinnorna, som i de exogama samhällena var av främmande släkt, ävensom barnen och obefryndade män fingo ej bestiga offerhusets bortre del. Detta förklarar varför dessa personer även i de östeuropeiska bondstugorna undvek det heliga hörnet på stugans manssida.

Första delen av prof. Ränks välskrivna avhandling visar att den östeuropeiska bondstugans funktionella indelning och därmed sammanhängande föreställningar är anmärkningsvärt likartade hos de olika folken.

Hos norra och mellersta Asiens primitiva folk samt i Europa hos lapparna och renjurakerna förekommer huvudsakligen tre bostadstyper: ett koniskt stängtält, en mer eller mindre nedgrävd jordkoja och en jurta av filt; den sistnämnda omnämns i kinesiska källor från tredje och andra århundradet före vår tidräkning. Alla dessa bostadstypers inre indelning hos områdets många olika jägar- och renskötarfolk och hos de egentliga nomaderna underkastar författaren en ingående granskning. Utredningens grundlighet är givetvis beroende av karaktären hos källmaterialet för de olika folkens vidkommande. Författaren nämner, att undersökningens utgångspunkt har varit småfamiljen, som består av föräldrarna och barnen, och i allmänhet överallt i norra Eurasien har bildat hushålls- och boningsenheten. Det torde emellertid vara uppenbart, att de i olika delar av Sibirien förekommande större boningslagen äro av stort intresse för ifrågavarande undersökning, i den mån (t. ex. beträffande obugrerna) källmaterial existerar. Av författarens utredning framgår, att principerna för bostadens indelning är mycket skiftande hos de olika nordeurasiska primitiva folken. Man

kan urskilja tre kulturkretsar: 1) paleoasiaterna, 2) inlandets nordliga jägare och renskötare och 3) de centralasiatiska herdefolkten. Typiskt för de förstnämnda, som kan anses företräda en urgammal arktisk kulturform, är att utrymmet bakom eldstaden i bostadens borte del används som sitt- och sovplats; därför har denna borte del ej någon kultisk eller hushållsaktig betydelse. Detsamma gäller även eskimåerna och nordindianerna. Hos paleoasiaterna finns det ej heller några bestämda utrymmen för män resp. kvinnor. Å andra sidan kan man konstatera inlandsasiatiska drag i paleoasiaternas bostadsindelning. Den frågan förblir öppen, huruvida paleoasiaternas bostad möjligen helt har saknat den rituella bakdörren, som är utmärkande för de ovannämnda grupperna 2 och 3. I de inlandssibiriska koniska stängtälten är familjens uppehållsplats i bostadens mitt, som av eldstaden delas i två delar. Bakdelen, dörrdelen och mitten av bostaden är reserverad för hushållsgöromålen och delvis även för huskulten; sitt- och sovplatserna ligga därför längs mitten av sidoväggarna sålunda, att föräldrarna och småbarnen vanligen ha sin plats till höger och de större barnen till vänster. Herdefolkens jurta skiljer sig avsevärt från detta schema. För det första uppdelas den på längden i en mans- och en kvinnosida — den förra till vänster, den senare till höger. Familjens bäddplats och familjefaderns sittplats är i fonden, dvs. på samma ställe, där de sibiriska jägarfolken förvarar sina kokkärl och där huskulten i huvudsak förrättas. I jurtan är kultplatsen visserligen i fonden, men till vänster på männens sida. I jurtan är de äldre barnens och i synnerhet gossarnas plats till vänster, medan föräldrarna och småbarnen har sina platser i bostadens fond. Den högra sidan är i främsta rummet reserverad för kvinnornas hushållsgöromål. I nomadernas jurta, där det effektiva utrymmet på tre sidor avbryts av eldstaden och endast dörrsidan förblir fri, kan man likväl spåra reminiscenser av tredelningen i jägarfolks tält. Hos vardera folkgruppen är även rangordningen mellan de tre bostadsdelarna densamma. Dörrsidan är lägst skattad, mittdelen är familjens vanliga uppehållsställe och fonden är den finaste och he-

ligaste delen. Ett gemensamt drag är även att manliga främmande även hos herdefolkten ta plats till vänster i de yngre familjemedlemmarnas avdelning, m. a. o. på samma ställe som hos de arktiska folken. Inom båda områdena finns det således två hederssäten: ett för hufadern, det andra för den främmande; i tältet står de mitt emot varandra, i jurtan bredvid varandra. Författaren anser, att herdefolkens bostadsindelning uppstått ur jägarernas och renskötarfolkens, liksom att hela nomadismen är utvecklad ur jägarkulturen. Ränk har för övrigt konstaterat, att bostadsindelningen hos de nordliga jägarfolken är densamma som hos iranska bergsfolk. Å andra sidan förekommer de centralasiatiska nomadernas rumsindelning även hos alla andra asiatiska herdefolk. Författaren kommer efter en lång motivering till det resultatet, att hufaderns hedersplats i nomadbostädernas innersta del, åtminstone då det gäller de centralasiatiska herdekonungarnas tält, bevisligen har mycket gamla anor — i konung Attilas tält var ordningen denna — och att den har uppstått just hos herdefolkten.

Författaren konstaterar i slutet av sin avhandling att de östeuropeiska bondstugornas rangbetingade tredelning och placeringen av familjens sovplats påminner om det nordeurasiska systemet, medan stugans uppdelning i en mans- och en kvinnosida och kultplatsens läge för i tankarna den centralasiatiska rumsindelningen. För att belysa dessa likheters utbredning, jämför han de östeuropeiska stugorna och de nordeurasiska tälten med skandinaviska bostäder bl. a. från förhistorisk tid. Flera paralleller kan påvisas: stugans tredelning på tvären med familjens vardagliga uppehållsställe i mitten och dessa delars olika sociala anseende, männens och kvinnornas matplatser, bostadens heliga plats i knuten diagonalt mot ugnen, den rituella (m. m.) bakdörren, bostadens delning på längden i en mans- och en kvinnosida, sovplatsen på samma vägg som ugnen, hufaderns sittplats och mitt emot den gästens hedersplats. Författaren anser, att de fornordiska bostäderna, med eldstaden i rummets mitt, med sin tredelning och två motstående hederssäten representerar samma system som hos de nordeurasiska jägar- och renskötarfolken. Denna

likhet kommer sig enligt författaren därav, att det nordeurasiska rumsindelningssystemet i en avlägsen forntid har gällt ända från den arktiska gränsen över hela Nordeuropa mot söder; detta antagande stödes av det faktum, att det i hela Nordeuropa har bevarats relikter av de primitiva bostadstyperna (t. ex. det koniska tältet). Votjakernas och tjeremissernas ovannämnda offerhus, där kultplatsen ibland är mitt på bakväggen och där det torde ha funnits en rituell bakdörr, skulle sålunda uppvisa den sista i blockhus bevarade resten av den nordeurasiska bostadsindelningen; de europeiska bondstugornas diagonalsystem vore en delvis omsatt yttring av samma rumsprincip. De europeiska stugornas indelning i en mans- och en kvinno sida, vore däremot resultatet av en självständig utveckling och oberoende av förhållandena hos de asiatiska herdefolken. Bl. a. kan man hänvisa till, att hos de sistnämnda familjebädden och husfaderns hedersplats har stått mitt på bakväggen, något som är helt okänt i de europeiska stugorna.

Prof. Ränks avhandling öppnar perspektiv i detta ords bästa bemärkelse. Den kan utan tvekan betecknas som banbrytande på sitt område. Man kan lyckönska författaren till ett lyckligt val av ett tema, som i första hand kanske kan synas knappt, men som i själva verket inrymmer ett vidlyftigt avsnitt av ett vidsträckt områdes samhällshistoria, framför allt familjeinstitutionens utveckling på olika kulturstadier och under olika ekonomiska och sociala förhållanden. Det är givetvis ingen svår uppgift att inom ett större eller mindre område påvisa mer eller mindre likartade kulturelement. Man kan vänta, att forskningen även i framtiden skall sysselsätta sig med frågan om bostadsdelarnas ekonomiska, sociala och religiösa funktioner, och försöka ytterligare utreda, varav dessa geografiskt betingade likheter egentligen beror. I prof. Ränks verk har de framför allt blivit konstaterade och även i många fall fått en tillfredsställande eller åtminstone noga övervägd förklaring.

E. A. Virtanen.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Herrgårdar och boställen* av
MANNE HOFREN 32: 50
- Svenska herrgårdshem under 1700-
talet* av GÖSTA SELLING 35:—
- Mälsåker — ett Tessinslott vid
Mälaren* av ERIK ANDRÉN 9: 50
- En bok om Tyresö* av A. LIND-
BLOM, S. WALLIN, S. KARLING,
B. BOËTHIUS m. fl. 20:—
- Julita klostrets gods politik* av PER
STENSLAND 5:—
- Broderier* av ANNA-MAJA NYLÉN 5:—
- Norrländskt sågverksliv* av REIN-
HOLD OLSSON 10:—
- Pataholm* av MANNE HOFREN ... 12:—
- Skottsbergska gården i Karlshamn*
av BENGT BENGSSON 9: 50
- Helgerum i Tjust* av MANNE HOF-
REN 14:—
- Flaskor och glas* av ELISA STEENBERG 9:—
- Bygd och yttervärld* av SIGFRID
SVENSSON 8:—
- Dalmålningarna och deras för-
lagor* av SVANTE SVÄRDSTRÖM .. 18:—
- Järnsmidet i Vasatidens dekorativa
konst* av BRYNOLF HELLNER 20:—
- Slagan och andra tröskredskap* av
DAG TROTZIG 12:—
- Sledges and Wheeled Vehicles* av
GÖSTA BERG 10:—
- Rågöborna* av PER SÖDERBÄCK .. 12:—
- Svensk soldat, redigerad* av MATS
REHNBERG 7:—
- Lapsk kultur vid Stora Luleälv
källsjöar* av ERNST MANKER 45:—
- Modedräkter 1600—1900* av GUN-
NEL HAZELIUS-BERG 7:—
- Die lappische Volksmusik* av KARL
TIRÉN 45:—
- Die lappische Zaubertrommel,
I—II, av ERNST MANKER* 200:—
- The Skolt Lapp Community Suen-
jelsijd* av KARL NICKUL 35:—
- Skolseder från Skara* av ALLAN
NILSSON 5:—
- Årets äring* av ALBERT ESKERÖD.. 15:—
- Svenska skråsigill* av K. G. CE-
DERGREN och G. VON SCHOULTZ 10:—
- Urmakare i Sverige* av ELIS SIDEN-
BLADH 30:—
- Stjärnsundsuren* av STEN LUND-
WALL 12:—
- Rokokomöbler* av MARSHALL LA-
GERQUIST 25:—
- Gustaviansk stil i Nordiska museet*
av SIGURD WALLIN 3: 75
- Herremansmöbler* av BRYNOLF
HELLNER 3:—
- Allmogemöbler* av SIGFRID SVENS-
SON 3:—
- Kistor* av GÖSTA VON SCHOULTZ .. 4:—
- Svenska vävnadstekniker och
mönstertyper* av E. VON WAL-
TERSTORFF 18:—
- Tygtryck i Sverige före 1700* av
INGEGERD HENSCHEN 12:—
- Linnedamast* av E. VON WALTERS-
TORFF 1:—
- Folkdräkter* av ANNA-MAJA NY-
LÉN 12:—
- Nationella dräkten* av EVA BERG-
MAN 20:—
- Skånes folkdräkter* av SIGFRID
SVENSSON 12:—
- Folkligt dräktskick i Vingåker och
Österåker* av A.-M. NYLÉN 16:—

Sten Lundwall
**STJÄRNSUNDS-
UREN**

"Man läser Lundwalls kulturhistoriska bilder med nöje, men minst lika intressant är den samvetsgranna och rikt illustrerade tekniska framställningen.

Expressen

"i stark sammanfattning en livfull bild av svenskt näringsliv under 1700-talets förra hälft."

Östgöta Correspondenten

"en systematisk skildring även då det gäller arbetsorganisationer, lärlingars och hantverkars arbetsförhållanden..."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 12: —
inb. 16: —

NORDISKA MUSEET

Hilding Celander
**STJÄRN-
GOSSARNA**

"i sanning en bok full av folklig bildgestaltning, fantasieggande, klarläggande och roande. Svenska kulturhistoriker och hembygdsforskare ha sällan fått en rikare och mera stimulerande gåva."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 24: —
inb. 30: —

NORDISKA MUSEET

MIRANDA
i SVERIGE och NORGE 1787

"Den är en historisk delikatess, ett kulturdokument och ett stycke mänsklig lektyr."

Claes Krantz i G.H.T.

"ett avsnitt ur ett mer än vanligt rörligt och äventyrligt liv. Sitt särskilda intresse får den genom de intima inblickarna i svenska förhållanden och miljöer."

*Olof Jägerskiöld i
Meddelanden för Riddarhuset*

Pris häftad 20: —
inb. 26: —

NORDISKA MUSEET

Gösta von Schoultz
**DALSLANDS-
GÅRDAR**

"Det är många faktorer, som påverka utformningen av människors hus och hem, geografiska och ekonomiska, kulturella och estetiska och många andra — den moderna folklivsforskningen tar upp hela detta komplex och ger därmed en allt mera sann bild av svenskt liv. Gösta von Schoultz har med sin Dalslandsbok givit ett värdefullt och fint bidrag härtill.

*Manne Hofrén i
Svenska Dagbladet*

Pris häftad 15: —
inb. 20: —

NORDISKA MUSEET